

חלקו של האר"י ז"ל בהוויות דאביי ורבא

רבנו יצחק לוריא – האר"י ז"ל – ידוע כמי שהיה מגדולי המקובלים שבכל הדורות, וסמכותו בחכמת הקבלה מן המפורסמות, אחר שזכה להשגות עליונות. דברים אלו ידועים לכל בר כי רב, ואין צורך להוסיף בעניין זה ולו מילה אחת.

במאמר זה רצוני להאיר את דמותו של האר"י מזווית אחרת, אולי פחות ידועה, והיא, בעניין חלקו הרב גם בנגלות התורה, בהוויות דאביי ורבא, וכמי שמילא כריסו בש"ס ופוסקים קודם שעסק בחכמת הקבלה. בד בבד יתבררו גם קשריו עם הרדב"ז ועם ר' בצלאל אשכנזי, וחלקו בעריכת השיטה מקובצת. כמובן שעיקר מורשתו הרוחנית של האר"י לדורות הוא בחכמת הקבלה, וחידושו בנגלות התורה כצורתם כמעט ולא הגיעו לידינו, כפי שיפורט בהמשך, מכל מקום ידיעה נחוצה היא כי מצד אישיותו היה האר"י גדול גם בחלק זה של התורה, וכי צמיחתו הייתה בבית המדרש התלמודי, וכסתו הייתה מוטלת בין גדולי הדור.

וכבר כתב הרמב"ם:

ואני אומר שאין ראוי לטייל בפרדס אלא מי שנתמלא כריסו לחם ובשר, ולחם ובשר זה הוא לידע ביאור האסור והמותר וכיוצא בהן משאר המצוות. ואף על פי שדברים אלו דבר קטן קראו אותם חכמים, שהרי אמרו חכמים דבר גדול מעשה מרכבה ודבר קטן הוייה דאביי ורבא, אף על פי כן ראויין הן להקדימן שהן מיישבין דעתו של אדם תחלה¹.

גם ר' חיים ויטאל הזהיר על כך:

אמנם אל יאמר אדם אם כך גדול מעלת חכמת הקבלה, אם כן אין לך מדה טובה הימנה, אלכה לי ואעסוק בחכמת הקבלה מקודם שיעסוק במשנה ובתלמוד, כי כבר אמרו רז"ל לא יכנס אדם לפרדס אלא אם כן מילא כריסו בשר ויין... באופן שהתלמיד חכם העוסק בתורה לשמה... צריך שיעסוק בתחלה במקרא ובמשנה ובתלמוד כפי מה שיוכל שכלו לסבול, ואחר כך יחזור לדעת את קונו בחכמת האמת...²

גם ר' שמואל ויטאל, בנו של ר' חיים ויטאל, הדגיש נקודה זו:

אנחנו ההולכים אחרי דרך מזרח השמש, המאור הגדול, המאיר לארץ ולדברים אשר נגלה אלינו, וזכינו לראות אורו, והילו זרח על פנינו כהגלות נגלות חד מן קמאי, אריה דבי עילאי, המקובל החסיד כמהר"י לוריא אשכנזי זלה"ה, ואחריו קם תלמידו, אשר שפך את רוחו עליו, אביר הרועים, הוא אדוני אבי מורי זלה"ה, אשר בתחלה מלאו כרסם מהויות דאביי ורבא לתורה ולתעודה, ואחר כך נכנסו לפרדס, בדרך אמת ילכו בה...³

אמירה נוספת, רבת המשמעות, מוסר ר' חיים ויטאל:

גם אמר לי מורי ז"ל כי שורש הכל אל ענין ההשגה הוא העיון בהלכה...⁴

* * *

* תודתי נתונה לידידי הרה"ג יוסף טאוב שליט"א, שעניין בכל המאמר והעיר הערות חשובות ומועילות.

¹ רמב"ם, משנה תורה, מדע, הלכות יסודי התורה, פרק ד, הלכה יג.

² ר"ח ויטאל, שער כתבי מורי זלה"ה, ירושלים תשע"ז (אהב"ש), הקדמה, עמ' ד-ה. נדפס גם כן בהקדמת ר"ח ויטאל ל'שער ההקדמות' שסידר ר"ח ויטאל; וכן נדפס גם כן בהקדמה לספר 'עץ חיים' הנפוץ (ששמו הנכון הוא 'דרך עץ חיים').

³ ר"ח ויטאל, באר מים חיים, תשכ"ו, סימן יט.

⁴ ר"ח ויטאל, שער רוח הקודש, ירושלים תשע"ז (אהב"ש), עמ' מא.

המאמר שלפנינו מחולק לפרקים הבאים:

פרק א – פרטים בדוקים מחייו של האר"י

פרק ב – בשיבתו של הרב"ז במצרים ובחברתו של ר' בצלאל אשכנזי

פרק ג – הגהותיהם של ר' בצלאל אשכנזי והאר"י על ספר הרי"ף

פרק ד – הגהותיהם של ר' בצלאל אשכנזי והאר"י על פירוש הר"ש לזרעים

פרק ה – הגהותיהם של ר' בצלאל אשכנזי והאר"י על ספר משנה תורה לרמב"ם

פרק ו – חידושיהם של ר' בצלאל אשכנזי והאר"י למסכת זבחים

פרק ז – הגהות של האר"י על התוספות למכות

פרק ח – ה'שיטה מקובצת' למסכת בבא קמא חוברה על ידי האר"י?

פרק ט – ישיבתו של האר"י בצפת ללימוד מסכתות התלמוד בעיון ובבקיאות

פרק י – שאלתו של האר"י שבשו"ת אבקת רוכל

פרק יא – סיכום

* * *

פרק א – פרטים בדוקים מחייו של האר"י

תחילה נקדים פרטים אחדים, עיקריים, מחייו של האר"י. יש להסתפק אם לידתו הייתה בשנת רצ"ד⁵ או בשנת ש'⁶. הוא נולד בירושלים⁷, וככל הנראה בקטנותו קיבל תורה מפיו של ר' קלונימוס – מרבני ירושלים

⁵ להלן יובא ע"פ מקור מוסמך שהוא נפטר בשנת של"ב, ומאחר ובמהדורות השונות של שבחי האר"י מוזכר שהוא נפטר בגיל שלושים ושמונה, יש להסיק שהוא נולד בשנת רצ"ד.

⁶ בהתחקותו אחר המקור הקדום והמוסמך ביותר לתולדות האר"י, מצא מ' בניהו, ספר תולדות האר"י, ירושלים תשכ"ז, עמ' 93, קונטרס בכתב ידו של ר' שמואל גארמיוזאן – ספר דרכי נעם, כת"י לונדון הספרייה הבריטית 12345, דף ב' 11 – שהעתיק קונטרס מיוחד בעניין זה ('אלה תולדות יצחק'). בניהו פרסם את הקונטרס בשלמותו בספרו הנ"ל עמ' 247-259. בפתיחת העתקתו של ר"ש גארמיוזאן: 'ומה לי לספר בשבחי הרב, הי לך לשון החכם רבי חיים דידע ביה ובשבחי'; ובחתימת ההעתקה: 'עכ"ל הרב רבי חיים זלה"ה בשבחי הרב'. מכל זה הסיק בניהו שהקונטרס חובר ע"י רח"ו עצמו. ואכן הקונטרס נראה אותנטי, הלשונות שבו בגוף מדבר, וכולו טבוע בסגנונו המובהק של רח"ו (עם הכינוי הקבוע 'מורי', ופעמים אף נזכר בו 'אני חיים' – עמ' 252, 257). הקונטרס אינו מכיל תאריכים, מלבד אחד בלבד, עם פתיחתו: '...הר"ר יצחק לוריא אשכנזי זלה"ה, אביו ואמו היו דרים פה ירושלים תוב"ב, בשנת ה'ש' בא אליהו ז"ל ואמר לאביו ז"ל הנה אשתך הרה ותלד בן וקראת שמו יצחק...' (בקונטרס זה אין עוד דבר וחצי דבר הנוגע למאמר הנוכחי, ותקופת מצרים של האר"י אינה נזכרת בו כלל, ורובו ככולו עוסק בהשגותיו של האר"י, ובמה שראה ושמע רח"ו במחיצתו בצפת). גם אני בדקתי בצילומי של כתב היד המדובר, ונוכחתי שאכן כתוב בו בבירור 'בשנת ה'ש'...'. אולם ידידי ר' משה הלל הודיעני בקצרה, שלמסקנתו יסודו של קונטרס זה הוא באוסף קטעים משוחזרים מן הזכרון ע"י ר' יעקב צמח, ויש בו כמה שינויים בין המובא שם לנכתב במקור, כך שאין לדעת כמה ניתן לסמוך עליו בפרטים שטרם נמצאו להם אסמכתא בכתבי רח"ו עצמו. דברי ר' משה הלל. מאחר שנושא זה טרם הוברר עד תום, אתייחס אליו כספק. אם הצדק עם בניהו, שהקונטרס חובר ע"י רח"ו עצמו, יש מקום להבין שהקונטרס הגיע לידי של ר"ש גארמיוזאן באופן הבא: ידוע לנו שרח"ו ישב בירושלים מספר שנים; ביומנו האישי, אשר לימים נדפס כ'ספר החזיונות', מהדור' אשכנזי (נדפסה מעצם כתב ידו של רח"ו), ירושלים תשי"ד, עמודים ז', סב, סד, סה, פה, רלה, מופיע שבשנות של"ח-ש"מ הוא דר בירושלים. בנוסף לזה, החיד"א, שם הגדולים, ערך רח"ו, כותב עוד: 'ראיתי שטר הנכתב בירושלים בשנת השמ"ד ומזכיר בו למהרח"ו'. בקיצור: רח"ו ישב בירושלים בשנות של"ח-שמ"ד. והנה ידוע לנו שר"ש גארמיוזאן הגיע משלוניקי והתישב בירושלים החל מהעשורים האחרונים של שנות השי"ן (בערך ש"ע-ש"פ), ראה: ר"ש גארמיוזאן, אמרי בינה – שיטת סנהדרין, ירושלים תשמ"ט, מבוא (מאת מ' בניהו), עמ' ו. כלומר תקופה קצרה של כשניים שלושה עשורים מפרידה בין ישיבתו של רח"ו בירושלים, לבין ישיבתו של ר"ש גארמיוזאן שם. מכאן יש מקום להבין שמשגהיג ר"ש גארמיוזאן לירושלים, הוא מצא שם עותק מקונטרסו הנ"ל של רח"ו. אם הצדק עם ר' משה הלל, שקונטרס זה נוסד בדרך כלשהי ע"י ר"י צמח, ידוע לנו שר"י צמח התישב גם הוא בירושלים פרק זמן מסוים אחר ר"ש גארמיוזאן (על שהותו של ר"י צמח בירושלים בשנת תכ"ה, ראה: ג' שלום, 'לתולדות המקובל ר' יעקב צמח ופעולתו הספרותית', קרית ספר, כו [תשי"ן], עמ' 187), ומכאן ניתן להבין כיצד הגיע הקונטרס לידי של ר"ש גארמיוזאן. אם כי מן הראוי להזכיר את דברי בניהו (במבוא לאמרי בינה הנ"ל עמ' יט): 'ופליאה היא, הוא (=ר"ש גארמיוזאן) שנמצא בארבע אמותיו של ר' יעקב צמח, גדול המכנסים ומפרשים את כתבי האר"י בזמנו, אין האחד מזכיר את השני כלל...'. אולם לאחרונה קבע ר' משה הלל, 'סידור כוונות הרש"ש' – בין מסורת לחידוש', מכילתא, א (כסלו תש"פ), עמ' 140: 'בשנת ת' (1640) עלה ר' יעקב צמח... לירושלים, וייסד בה מדרש של חכמים מקובלים'. ובהערה 7: 'מבין

האשכנזים באותה העת.⁸ לאחר מכן, עוד בצעירותו ממש, הוא ירד למצרים, ובשלהי שנת שי"ד נמצא ממנו שטר מכירה של סחורה שהוא מכר במצרים לצורך פרנסתו.⁹ התאריך הבא מחייב הידוע לנו, הוא שנת שי"ח, בה למד בשיבתו של הרדב"ז במצרים, והיה בין התלמידים הראויים להתמנות לדיינים – על כך יורחב להלן. האר"י ישב במצרים עד שנת ש"ל¹⁰, אולם בתוך תקופה זו הוא הגיע לביקור פעם אחת בארץ ישראל עם בני משפחתו,¹¹ ולאחר מכן שב מצרימה. בשנת ש"ל הוא עלה ארצה והשתקע בצפת¹². בשנת של"א החל ר' חיים ויטאל ללמוד אצלו¹³, ומני אז הפך לתלמידו המובהק. כעבור פחות משנתיים, ביום שישי א' אב שנת של"ב הוכה האר"י במגפה, שכב על ערש דווי חמישה ימים, וביום שלישי ה' אב של"ב נפטר לחיי העולם הבא¹⁴, כשהוא בן שלושים ושתיים שנה¹⁵, או בן שלושים ושמונה שנה¹⁶, בלבד.

פרק ב – בישיבתו של הרדב"ז במצרים ובחברתו של ר' בצלאל אשכנזי

צמיחתו הרוחנית של האר"י במצרים, הייתה בבית מדרשו של הרדב"ז, ובחברתו של ר' בצלאל אשכנזי. בזמנים מאוחרים יותר, נפוצו מסורות שונות אודות טיב הקשר שבין החכמים הללו: היו שאמרו שהאר"י היה תלמידו של הרדב"ז, והיו שאמרו שהיה תלמידו של ר' בצלאל אשכנזי¹⁷. בדברים שלהלן השתדלתי להביא

החכמים מבית מדרשו של ר' יעקב צמח ידועים לנו בשמותיהם... ר' שמואל גארמיוזאן. בשלב זה לא פורטו הנימוקים לכך. כך או כך התוודענו למסורת, שיתכן מאוד שהיא מבוססת כראוי (אפילו אם מקורה בזכרוננו של ר"י צמח וק"ו אם בדברי רח"ו), על כך שבשנת ש' אבי האר"י התבשר על לידת בנו (ואין מקום במקרה זה לטעות סופר המחליפה בין רצ"ד לש'). אם זו האמת, הרי שהוא נפטר בגיל שלושים ושתיים בלבד, וא"כ האמור בשבחי האר"י שהוא נפטר בגיל שלושים ושמונה אינו מדויק.

⁷ וכלשון הקונטרס הנ"ל (הערה 6): 'אביו ואמו היו דרים פה ירושלים תוב"ב'. בזה מתאפשרת גם מסורתו של החיד"א, שם הגדולים, ערך האר"י: 'זכבר נודע דרבינו האר"י זצ"ל נולד בעה"ק ירושלים ת"ו, ומפי זקני שער נודע הבית שנולד בו וזכינו לראותו'.

⁸ כך העיר א' דור, על במותי ארץ הצבי, ירושלים תשע"ג, עמ' 234, ע"פ דברי ר"ח ויטאל בשער הפסוקים, פרשת בהעלותך, פסוק ותדבר מרים ואהרן במשה: 'אמר לי מורי ז"ל כי שמע מחכם אחד גדול שבדורו ושמו ה"ר קלונימוס...'. על ר' קלונימוס אנו שומעים מתשובתו של ר"י קארו, שו"ת בית יוסף, דיני כתובות, סימן יד, בפסק השני: 'כי הנה לא יש זמן רב כי חכם אשכנזי בירושלים תוב"ב, זקן ויושב בישיבה, היה לו אשה בת בנים, ונשא אשה אחרת עליה, והיה שם הרב הזקן כמה"ר קלונימוס ז"ל וחכמים אשכנזים אחרים ולא היה פוצה פה ומצפצף...'. (יושב לב שהתואר 'זקן ויושב בישיבה' אינו מוסב על ר' קלונימוס! בניגוד לנראה מדברי דוד). ניסיון לאתר פרטים נוספים אודות ר' קלונימוס, ראה אצל דוד שם. עכ"פ הוא קבע, מבלי לפרט על סמך מה, שדברי ר"י קארו הנ"ל נכתבו בשנת שכ"ה. אולם ראה מה שכתב על כך ש"ז הבלין, 'תקנות רבינו גרשום מאור הגולה בענייני אישות בתחומי ספרד ופרובאנס (לאור תשובות הרשב"א ור' יצחק די מולינא מכתב יד)', שנתון משפט העברי, ב (תשל"ה), עמ' 242, שהסביר אמנם את האפשרות של שנת שכ"ה, אך קבע שבאשר לזמנו המדויק של המאורע אין הוכחות ברורות ויש פנים לכאן ולכאן'.

⁹ השטר כבר נזכר ונידון בכמה מקומות, לדוגמה: מ' בניהו, 'תעודות מן הגניזה על עסקי מסחר שלאר"י ועל בני משפחתו במצרים', ספר זכרון להרב יצחק נסים, סדר רביעי (תשמ"ה), עמ' רלה. מתוך השטר: 'בפנינו אנו עדים חתומי מטה מכר הנבון ומעולה כה"ר יצחק לוריא אשכנזי יצ"ו שמנה ככרים ושליש ככר פלפל... והיה זה ביום שלישי שני ימים לחדש אלול שנת חוש"ה ליצירה פה מצרים...'. המילה 'ליצירה' מעידה שהכוונה לפ"ג שזה ה' אלפים שי"ד, ולא לפ"ק שזה שנת שי"ט. ואכן בשנת שי"ד ב' אלול חל ביום שלישי, משא"כ בשנת שי"ט. ידוע מספרי שבחי האר"י השונים שהאר"י נתייתם מאביו בקטנותו (ומן הסתם פרט היסטורי זה הינו נכון), ומכאן ניתן להבין את העובדה שכבר בצעירותו ממש (יתכן שעוד בהיותו בן ארבע עשרה, לפי האמור לעיל שיתכן והוא נולד בשנת ש'), הוא נאלץ לעסוק למחייתו.

¹⁰ ראה להלן הערה 12.

¹¹ ר"ח ויטאל, שער התפלה (מעצם כתב ידו), ירושלים תשס"ח (אהב"ש), עמ' שיב: '...בעיר מירון... אני ראיתי למורי ז"ל שהלך שם פעם א' ביום ל"ג לעומר הוא וכל אנשי ביתו... וזה היה בפעם הראשונה שבא ממצרים...'.
¹² כך מתברר ממה שרשם ר"ח ויטאל ביומנו האישי, אשר לימים נדפס כ'ספר החזיונות', מהדו' אשכנזי (נדפסה מעצם כתב ידו של ר"ח ויטאל), ירושלים תשי"ד, עמ' ג-ד: 'שנת ל... כי בשנה ההיא בא מורי ז"ל ממצרים'.

¹³ כך רשם ר"ח ויטאל ביומנו, לעיל הערה 12, עמ' ד: 'שנת לא נכנסתי ללמוד עם מורי ז"ל האשכנזי...'.
¹⁴ ר"ח ויטאל ביומנו, לעיל הערה 12, עמ' קצ: '...ואחר ג' ימים הוכה במגפה יום ערב שבת פרשת מטות ומסעי יום ר"ח אב שנת השל"ב, וביום שלישי ה' אב נפטר לחיי העולם הבא'.

¹⁵ בהתאם לאמור לעיל הערה 6.

¹⁶ בהתאם לאמור לעיל הערה 5.

¹⁷ ר"ד קונפורטי, קורא הדורות, ירושלים תשס"ח (אהב"ש), עמ' קמד: '...הרב הקדוש המקובל האלהי כמהר"ר יצחק לוריא אשכנזי ז"ל... ושמעתי אומרים... בחכמת התלמוד היה תלמיד מהרדב"ז, ויש אומרים שהיה תלמיד הרב בצלאל אשכנזי. ולא יתכן לומר כן, שהרי נמצא בידי פסק אחד מכתובת יד מהר"ר יהושע שונצינו, וכתב שם שכתבו לו פסק אחד ג' רבנים אשכנזים, והם הרב יצחק לוריא אשכנזי, וה"ר בצלאל אשכנזי, וה"ר שמעון קאשטילין אשכנזי, ומשם משמע ששלשתם היו חברי תלמידי הרדב"ז ז"ל'.
החיד"א, שם הגדולים, ערך ר' בצלאל אשכנזי: 'ובספר שבחי האר"י זצ"ל כתוב שרבינו האר"י היה תלמידו (=של רב"א) בפשט,

מקורות קדומים, בדוקים ומוסמכים ככל האפשר, ומכל הנתונים הללו עולה בבירור כי האר"י היה תלמידו של הרדב"ז, וחברו הקרוב – וליתר דיוק החברותא – של ר' בצלאל אשכנזי. פירוט הדברים תוך כדי פרישת הנתונים להלן.

לשם הקדמה, כדאי להביא תיאור כללי מבית מדרשו של הרדב"ז במצרים, התנהלותו עם תלמידיו וספרייתו העשירה שהייתה לשם דבר, על מנת להבין את הרקע והסביבה בה צמח האר"י. התיאור נכתב על ידי אחד מתלמידיו הקרובים של הרדב"ז – ר' יצחק עקריש – שישב בביתו של הרדב"ז כעשר שנים:

ואלך למסעי הלוך ונסוע הנגבה, עד בואי למצרים אשר היא כגן ה' לתורה ולתעודה, לעבדה ולשמרה. ומצאתי בה אנשים חכמים ונבונים, כלם תחכמונים, בני האתנים, זרע קדושים, כלם גבורים עושים מלחמתה של תורה, ובראשם [הנשר] הגדול רב הנוצה אשר לו הרקמה, הפורש כנפיו כנפי חכמתו, שאלותיו ותשובותיו ממזרח למערב האיר נר תורתו, העם היושבים בחשך לאור פלפולו ילכו יומם ולילה, בביתו ישבו כסאות למשפט כסאות לבית דוד, בראשו ג' כתרים, כתר היחס וכתר התורה וכתר העושר, וכתר שם טוב עולה על גביהן, הוא הרב הגדול מרנא ורבנא כמה"ר דוד בן אבי זמרא ז"ל, הרבין תורה וימלך על ישראל במצרים מ' שנה, ובירושלים ובצפת תוב"ב כעשרים שנה. ראיתי בו מה שלא ראיתי בזולתו, חכמה ודעת ויראת ה', פניו כפני הארי, אריה שאג מי לא ירא, לפניו יכרעו שרים ונדיבים, וישתחוו לו חכמים ונבונים, אין לפניו לא עולה ולא משא פנים ולא מקח שוחד, אשריו ואשרי בניו אחריו, אשרי עבדיו העומדים לפניו, אשרי תלמידיו השומעים תורתו, ואשרי חלקי שזכיתי לראות ניצוצי זוהר... ונשאתי חן בעיניו ויראני את כל בית נכאתו ואוצרותיו, מרגליותיו, תרשישיו, ספיריו, ספריו, אשר לא יספר מרוב, נבהלתי מראות... ואשב שם כעשר שנים, אהוב לכל ביתו (בא') [כאחד] מבנים... וכל מה שהייתי מרויח היתי שוכר סופרים ומעתיק ספריו... ויהי יום מימים נצצה רוח הקדש על הרב, ויבא ממצרים, פנה הודה פנה זיוה פנה הדרה, וילך לירושלים לחזות בנועם ה' ולבקר בהיכלו, לעמנו[ו] לשרת לפניו, כי קדוש כמלאך ה'... וילך לצפת, ושם נתבקש בישיבה של מעלה נצב"ה¹⁸.

* * *

ובכן, מן הנתונים הבאים אנו למדים שהאר"י היה מתלמידיו של הרדב"ז. ביומנו האישי של ר' חיים ויטאל, אשר לימים נדפס בשם 'ספר החזיונות', אנו מוצאים את פנייתו של ר' חיים ויטאל אל האר"י: 'ומה לי אם תשבחני ואני יודע שאין בי כך, והנה מהר' יוסף קארו והרדב"ז רבך...'¹⁹.

כמו כן, קיים שטר שנכתב בשנת שי"ח במצרים²⁰, על ידי תלמידיו של הרדב"ז, בו הם מקבלים על עצמם את תקנותיו של רבם בהנהגת החבורה ובית הדין. על השטר חתומים בין תלמידי הרדב"ז – זה לצד זה – ר' בצלאל אשכנזי והאר"י, וכאן אנו פוגשים אותם לראשונה כשני רעים קרובים מבית מדרשו של הרדב"ז. בשולי השטר חתום הרדב"ז עצמו המאשר את התקנות. השטר פורסם בשנת תרמ"ב, על ידי ר' דוד שלמה אייבשיץ בספרו 'לבושי שרד'²¹. לאחר מכן הוא פורסם בעוד מקומות, על פי העתקות נוספות שנעשו ממנו²², וגם בניהו העתיקו²³. במקומות הנזכרים השטר פורסם בשלמותו, כאן אציג מתוכו את עיקרי הדברים הנוגעים לנו:

בהיות שזה ימים גזר מו"ר הרב נ"י בכח נח"ש שלא להתמנות בשום מנוי, ושלא להסכים בשום הסכמה כללית, לא בכתב ולא בע"פ, אלא מדעת רוב החברים הי"ו. לכן הסכמנו אנחנו חתומי מטה לקבל עלינו גזירת מו"ר, והסכמנו כלנו להיות לב אחד לאבינו שבשמים, וכל הסכמה כללית שנעשה לא נסכים בה אלא עד אחר שנשא ונתן באותו ענין... גם קבלנו עלינו שכל דין שיופסק מבי"ד של שלשה שיתברר

ובספר קורא הדורות חולק, ואין הוכחתו הוכחה, וכן ראיתי בקובץ כ"י שהיה (=רב"א) רבו של האר"י. אולם יורשה להעיר, שגם קובצי 'שבחי האר"י' השונים מכילים מסורות מאוחרות, ואף פרטים לא מדויקים או לא נכונים.

¹⁸ ר"י עקריש (מביא לבית הרפוס), שלשה פירושים – על שיר השירים, קושטא של"ז, הקדמה.

¹⁹ ר"ח ויטאל, ספר החזיונות (לעיל הערה 12) עמ' רלד.

²⁰ ראה להלן הערה 24.

²¹ רד"ש אייבשיץ, לבושי שרד – הגהות על חושן משפט, קרקא תרמ"ב, דף טו ע"א-ע"ב.

²² ראה: ר"א שור, 'שטרי התקשרות שבגנוזי חצר הקודש סטאלין – קארלין', בית אהרן וישראל, ז' (תשמ"ז), עמ' פה-צ.

²³ מ' בניהו, 'שטרי ההתקשרות שלמקובלי צפת מחוגו שלאר"י וחכמי מצרים', אסופות, ט' (תשנ"ה), עמ' קנב-קנג.

ויתמנה בהסכמת מו"ר נ"י, שלא יוכל שום אחד מהח"מ להרהר על אותו הפס"ד דרך קנטור, לא בפומבי ולא בחשאי, ולא לפצות פה ולא לצפצף. גם קבלנו עלינו שבכל מעמד שנהיה בענין איזה תקון או הסכמה, שכל אחד יאמר סברתו לש"ש מבלי שום פניה והטיה שבעולם לשום מין תועלת וכבוד. גם קבלנו עלינו להתנהג כלנו באהבה ואחוה, ולחוס כ"א לכבוד חברו ככבודו, ובפרט ככבוד הבי"ד שיתברר כנו... וזה ימשך מכאן ועד סוף חמש שנים רצופות, והיה זה ביום ה' י"ט לחדש כסליו, ש' וישב עמי בנוה שלום.²⁴ והכל שריר וקים.

אליהו מזרחי. יצחק מדינא. מאיר הלוי. בצלאל אשכנזי. יצחק לוריא. יהודא מסעוד. שמואל אלכולי. מאיר מר חיים. יצחק בי רב. יצחק בן לא"א כמוהר"ר אברהם בירב זלה"ה. צ"ל²⁵ שמואל שאטלה. זרח אברהם לוי. אברהם הלוי. יעקב אמאטו. ישועה כהן. אמת שכן גזרתי ובמקומי אני עומד, דוד נ' זמרא.

התבוננות בנוסח השטר מעלה, כי בעיקרון התלמידים החתומים היו ראויים להתמנות לדיינים, או לכל הפחות היו ראויים לפרסם פקוקים על פסקי דין, ואחת התקנות הייתה שכל הרכב בית דין שיתמנה על ידי רבם הרב"ז, יוכל לפסוק את הדין כראות עיניו, באופן ששאר החברים לא יהיו רשאים להרהר ולהליז על הפסק שיצא מתחת ידו של אותו הרכב.²⁶ וכבר נרמזנו בדברי ר' יצחק עקריש לעיל ש'כביתו ישבו כסאות למשפט כסאות לבית דוד'.

²⁴ 'וישב עמי בנוה שלום' הוא פסוק בישעיהו, לב, יח. הסימן כאן נדרש מהמילה 'וישב', שמספרו שי"ח. בשנה זו חל תאריך יט כסליו ביום חמישי, ככתוב בשטר.

²⁵ בניהו (לעיל הערה 23) פענח: 'צוה לחתום, ומכאן שהיה סגי נהור'.

²⁶ ומכאן הערה גדולה הנוגעת לשאלת עלייתו של הרב"ז ארצה במצרים. מ' בניהו, 'פניית חכמי מצרים אל הרב"ז וחכמי צפת להשקיט מחלוקת שפרצה בקהילתם', ספונות, ו (תשכ"ב), עמ' קלד, הסיק ע"פ חישובים שונים שהרב"ז עלה ארצה בשנות שכ"א-שכ"ב. אולם א' דוד, 'לסימנה של הנגידות במצרים ולתולדותיו של אברהם די קאשטרו', תרביץ, מא (תשל"ב), עמ' 328, הערה 20, הקשה על כך: כידוע הרב"ז נפטר בצפת בקיץ שנת של"ג (ראה ציונו של דוד שם; וראה גם בזכרונותיו של מהרי"ט, הנדפסים בתחילת ספר 'תשובות ופסקי מהרי"ט החדשים', ירושלים תשל"ח, עמ' כ: 'שנת השל"ג היתה מגפה בעיר... ובסוף המגפה נפל ממנו רב... הרב מהר"ר דוד נ' זמרא ז"ל'); והנה ר' יצחק עקריש בדבריו הנ"ל כתב שהרב"ז מלך על ישראל 'במצרים מ' שנה, ובירושלים ובצפת תוב"ב כעשרים שנה'; א"כ צא וחסר עשרים שנה מפטירתו בשנת של"ג, הרי שבשנת שי"ג הגיע ארצה. דברי דוד. על חישוביו של בניהו לא השיב דוד מאומה, רק כתב שהם 'אינם מבוססים די הצורך'. אבל הרי מהשטר שלפנינו (שלא נזכר אצל דוד) מוכח שעוד בשנת שי"ח ישב הרב"ז במצרים. לשאלה זו נדרש ש'טולידאנו, רבי בצלאל אשכנזי: האיש, מפעלו הספרותי וספרייתו, ע"ד, ירושלים תשס"ב, עמ' 11, וכתב ש'הטופס נשלח כנראה לא"י, כדי שהרב"ז יחתום עליו, שהרי מצודתו פרוסה היתה במצרים' (טולידאנו ייחס סברה זו לדוד, אך לא מצאתי כן בדבריו של דוד, שכאמור כלל לא הזכיר שטר זה). אולם מלבד שעצם הרעיון כשלעצמו נראה תמוה, הרי ממה שמתבאר בגוף השטר – שהרב"ז היה אחראי למנות כל פעם הרכב של שלושה דיינים לפי הצורך – הוא נדחה לגמרי, היעלה על הדעת שמינויים אלה נעשו מא"י למצרים? בקיצור: השטר שלפנינו מוכיח שבשנת שי"ח הרב"ז עדיין ישב במצרים, והוא הנהיג את תלמידיו וסביבתו ברמה. אם נוסיף את האמור בשטר 'וזה ימשך מכאן ועד סוף חמש שנים רצופות', ונחזור לחישוביו של בניהו, הרי שבחודש כסליו שנת שכ"ב פגה ההסכמה, ונוכל להבין שאז התפנה הרב"ז לעזוב את קהילתו שבמצרים ולעלות ארצה. תימוכין נוספים לדעתו של בניהו, ראה: ר"א זינגר, 'תשובה חדשה לרבינו בצלאל אשכנזי זלה"ה בשבח לימוד התלמוד בפלפול', מקבציאל, לו (תשע"א), עמ' תקיב, הערה 20. ומה בנוגע לדבריו של ר"י עקריש ש'בירושלים ובצפת תוב"ב [מלך הרב"ז] כעשרים שנה'? יש לשקול שהפתרון הוא ע"פ המקובל במחקר אודות הרב"ז, ואצטט את סיכומו של א' שייבר (דבריו מופיעים בחלקו הראשון של מאמרו של בניהו המוזכר לעיל בתחילת הערה זו, ראה שם עמ' קצו, ובהערה 1 את המקורות לכך): 'כבן שלוש עשרה שנה היה בצאתו עם המגורשים בספרד, עלה לצפת, ולאחר מכן התיישב בירושלים. ארבעים שנה חי במצרים, ובהיותו קשיש חזר והתיישב בירושלים... לא עברו שנתיים ימים וחזר ועקר לצפת, ושם נפטר בהיותו בן תשעים ומעלה'. א"כ יש לומר שדבריו של ר"י עקריש כוללים גם את התקופה הראשונה בה שהה הרב"ז בצפת ובירושלים, קודם ירידתו למצרים, שבשלב מסוים (אחר שהתבגר יותר כמוכח) הוא מונה לראש הרבנים שם. ועדיין עלינו להדרש לדבריו של ר' רפאל אהרן בן שמעון, טוב מצרים, ערך הרב"ז, שהביא שתי ראיות לכך שבשנים שי"ב-שי"ד הרב"ז היה בצפת, ראה דבריו שם. אולם יש להשיב על כך. מה שהביא מאבק"ר סימן ריג, הרי ר"י קארו כתב שם בסוף הסימן: 'וכראות החכם כי כן, חזר החכם הנזכר והודה לדברי, והסכמנו לאסור כל בהמה הנמצא לקות במעיה כל שהוא, וכן פשט המנהג כמה שנים, וכתבתי זה להיות מזכרת הדורות'. מבואר א"כ שגם כעבור כמה שנים מההתרחשות עצמה בשנת שי"ב, הוסיפו החכמים לענות בעניין זה ולכתוב בו דברים, ויש לומר שגם הרב"ז הצטרף לפסק זה מאוחר יותר. ומה שהביא מאבק"ר סימנים יז-כ, אמנם כל התשובות הללו עוסקות בשאלת 'הורוני מהיכן דנתוני', אבל סימן יט מכיל שתי תשובות נפרדות בעניין זה (הראשונה עד החתימה שם 'והשם יצילנו משגיאות אמן', ולאחר מכן מתחילה התשובה השנייה 'עמל הוא בעיני לבטל הזמן...'), וכנראה הן משתי תקופות נפרדות, הראשונה שייכת לשנת שי"ד, והשנייה לתקופה מאוחרת יותר שאז הצטרף גם הרב"ז לפסק זה (ועורך ספר אבק"ר קיבץ את כל

ואכן ר' דוד קונפורטי²⁷ מוסר: 'נמצא בידי פסק אחד מכתבת יד מהר"ר יהושע שונצינו, וכתב שם שכתבו לו פסק אחד ג' רבנים אשכנזים, והם הרב יצחק לוריא אשכנזי, וה"ר בצלאל אשכנזי, וה"ר שמעון קאשטילץ אשכנזי'. יתכן שפסק זה הינו מאחד ההרכבים המדוברים. גם אם לא, התוודענו לכך שהאר"י היה בין החכמים שכתבו פסקים במצרים. כך או כך, שוב מוצאים אנו במקרה זה את שני הרעים – האר"י ור' בצלאל אשכנזי – יחדיו.

פרק ג – הגהותיהם של ר' בצלאל אשכנזי והאר"י על ספר הרי"ף

ר' בצלאל אשכנזי נודע במפעליו הכבירים בשדה הספר התורני; מפעלים שמאוחר יותר נודעו בשם הכולל 'שיטה מקובצת' (שם שלא תמיד הולם כראוי את כל המפעלים שיצאו מתחת ידו). בירור ארוך ומפורט לכל זה ישנו בעבודתו המקיפה של טולידאנו²⁸. כאן אסתפק בהגדרתו הקצרה של ר' אלעזר הורביץ, שחילק את מפעליו של ר' בצלאל אשכנזי לשלוש קבוצות:

(א) ליקוט שיטתי של קטעים מחיבורי בעלי התוספות והראשונים בלשונם, מסודרים לפי הסדר הרצוף של המסכת. (ב) דיון נרחב בגפ"ת, בשילוב דברי הראשונים להבהרת הדיון. (ג) הגהות על נוסח גפ"ת שנרשמו בשולי גמרות ומשנה תורה הנדפסים, ולפעמים בהוספות קצרות מחיבורי בעלי התוספות בלשונם, שכפי הידוע נטלו גם תלמידיו חלק בפעולה זו²⁹.

הרב הורביץ הרחיב בתיאור קבוצת א-ב, ובנוגע לקבוצה ג ערך³⁰ רשימה מפורטת של מאמרים חשובים שעסקו בנושא. כאן אכתוב בתמצית: קבוצה א, מוכרת לנו מספרי ה'שיטה מקובצת' המפורסמים על מסכתות בבא קמא, בבא מציעא, בבא בתרא ועוד. קבוצה ב, מוכרת לנו מספרי ה'שיטה מקובצת' על מסכתות כתובות וחולין. קבוצה ג, מוכרת לנו בעיקר מהגהות ה'שיטה מקובצת' על סדר קדשים הנדפסות על הדף. 'שיטה מקובצת' על סדר קדשים מהדורת הרב אילן, שייכת לקבוצה א ולקבוצה ג כאחד.

כאמור, בתיאור קבוצה ג, כתב הרב הורביץ: 'הגהות על נוסח גפ"ת שנרשמו בשולי גמרות ומשנה תורה הנדפסים'. התיאור אינו ברור כל הצורך, והכוונה היא להגהות נוסח (ולפעמים גם תוכן) על גפ"ת שנרשמו בגיליונות גמרותיו של ר' בצלאל ובני חוגו, וכן הגהות נוסח (ולפעמים גם תוכן) על פסקי הרמב"ם שנרשמו בגיליונות ספרי משנה תורה להרמב"ם של ר' בצלאל ובני חוגו. בנוגע להגהות על ספר משנה תורה, ראה להלן פרק ה. לפי מה שיובא בפרק זה ובפרקים הבאים, נתוודע לכך שר' בצלאל עסק גם בהגהות ספרי יסוד מאת ראשונים נוספים, מעבר לגפ"ת ומשנה תורה. בתוך הדברים נתוודע גם לחלקו של האר"י בכל זה. הגהות הנוסח התאפשרו על פי קובצי כתבי יד מדויקים שעמדו לרשותו של ר' בצלאל (ראה אצל טולידאנו). יתכן גם שספרייתו העשירה של הרב"ז רבו³¹, שהתברכה מן הסתם בכתבי יד רבים, סייעה לכך.

אמור מעתה, ליתר דיוק, את קבוצה ג יש לתאר כך: הגהות על נוסח גפ"ת, משנה תורה להרמב"ם, וספרי יסוד מאת ראשונים נוספים. לפעמים הגהות אלו מכילות גם הערות תוכן. ההגהות נכתבו בגיליונות הספרים שהיו ברשותם של ר' בצלאל ובני חוגו.

גם מלאכת הגהות נוסח, הינה מלאכה אחראית, המצריכה ידיעה ברורה בתוכן, הבנה ושיקול דעת, על מנת להכריע בין הגרסאות השונות, איזו נראית מוטעית ואיזו נראית ישרה ונכונה.

* * *

התשובות השייכות לנושא זה אל מקום אחד, הגם שככל הנראה זהו נושא אחד שנידון בשתי תקופות נפרדות). ועדיין נושא סבוך זה מצריך התבוננות מעמיקה נוספת.

²⁷ לעיל הערה 17.

²⁸ לעיל הערה 26.

²⁹ ר"א הורוביץ – עורך מבוא, שיטה מקובצת על מסכת חולין, ירושלים תשס"ג (מהדורת אהבת שלום), מבוא, עמ' 24.

³⁰ בהערה 1. ציינו שם לדברי שפיגל הוא לפי המהדורה הראשונה (תשנ"ו), יש לתקן לפי המהדורה השנייה (תשס"ה): עמ' 386-391.

³¹ ראה בדברי ר"י עקריש לעיל בין הערות 17-18.

והנה בשנת שפ"ב (כחמישים שנה לאחר פעילותם של ר' בצלאל והאר"י במצרים) נדפס בונציה ספר 'תמת ישרים'. העורך, ר' בנימין מוטאל, מספר בהקדמת הספר, כי הוא נתבקש מאת נכדו של ר' תם בן יחייא לערוך את כתביו זקנו לדפוס. הוא מתאר כיצד נטפל לכתביו השונים של הסב, כשבין היתר נמצאו: 'הגהות הרי"ף ז"ל ומפרשיו הנמצאות מכתב ידי הרב ז"ל סביבות הרי"ף ז"ל, ועוד נמצאו אתו בהרי"ף אחר³² הגהות מכתב ידי אביו³³ החכם השלם כמה"ר גדליאן י' יחייא זלה"ה שהעתיק אותם מספרי כתיבת יד'. ר' בנימין מוטאל מתאר כיצד העתיק את ההגהות הללו, עם ההוספה החשובה שלהלן:

ולקחנו ספר הרי"ף דפוס ויניציאה, ובעודני מעתיק בו הגהות אביו וזקנו ז"ל, אנה ה' לידנו ספר הרי"ף של הרב הגדול מורנו ורבנו מהר"ר אברהם מונסון זלה"ה שהביא ממצרים, מוגה מידי שני המאורות הגדולים, הרב הגדול מוהר"ר בצלאל אשכנזי זלה"ה, והרב האלדי מהר"ר יצחק אשכנזי זלה"ה, וכל ההגהות ההם העתקתי בתוך הספר הנזכר.

אודות ר' אברהם מונסון, כתב ר' דוד קונפורטי: 'ושמעתי אומרים שהיה תלמיד הרב בצלאל אשכנזי ז"ל, ואחר כך הלך הרב אברהם מונסון ממצרים לקושטנדינא ונפטר שם³⁴. שמועה זו ששמע ר' דוד קונפורטי נראית אמينة, מאחר והוא עצמו היה תלמיד תלמידו של ר' אברהם מונסון, וכמו שכתב: 'ובזמן ההוא היה במצרים הרב ר' אברהם סכנדרני... והיה תלמיד הרב אברהם מונסון, והיה לו ישיבה בביתו בכל בקר ובקר, ואני הכותב למדתי בביתו בישיבתו קרוב לשנה אחת, בשנת הת"ה ליצירה...³⁵. נמצא אפוא, שר' אברהם מונסון – תלמידו של ר' בצלאל אשכנזי במצרים – הביא עמו את ספר הרי"ף של ר' בצלאל רבו, שהיה מוגה על ידי רבו ועל ידי החברותא שלו האר"י, וכך הגיע ספר זה לידי של ר' בנימין מוטאל שהעתיק את ההגהות הללו ביחד עם הגהותיהם של ר' תם בן יחייא ובנו ר' גדליה.

נחזור לדבריו של ר' בנימין מוטאל. לאחר תיאורו המובא לעיל, הוא הוסיף שכמו כן הגיעו לידו הגהות על הרי"ף מאת חכם נוסף – ר' אברהם צרפתי. את כל ההגהות הללו על הרי"ף ומפרשיו, קרי: של ר' תם בן יחייא ובנו ר' גדליה, של ר' בצלאל אשכנזי והאר"י ושל ר' אברהם צרפתי, ערך ר' בנימין מוטאל בסדר וברצף אחד, וקרא למדור זה בשם 'דרך תמים', אותו הדפיס בתוך הספר 'תמת ישרים'.

בשלב מאוחר יותר, כשצורף ספרו של הרי"ף ומפרשיו אל תוך כרכי התלמוד, צורפו עמו גם הגהות ה'דרך תמים', או בקיצור 'ד"ת'. הגהות הנוסח מופיעות לפנינו בדרך כלל בגיליון הרי"ף ומפרשיו, ואילו הגהות התוכן כונסו על ידי ר' משה בן ר' שמעון מפרנקפורט אל מדור ה'חידושי אנשי שם' שבגיליון הרי"ף. קטעים נוספים מה'דרך תמים' מופיעים גם ב'ילקוט מפרשים על הרי"ף'.

מעתה ידע כל בר בי רב, כי הגהות והערות ה'דרך תמים' שלפנינו על הרי"ף ומפרשיו, יצאו מתחת ידם של חמישה גדולים המפורטים למעלה, כשביניהם ר' בצלאל אשכנזי והאר"י. כמו כן ההערות שב'חידושי אנשי שם' ושב'ילקוט מפרשים על הרי"ף', מכילים בין היתר את הערותיהם של החכמים הללו.

פרק ד – הגהותיהם של ר' בצלאל אשכנזי והאר"י על פירוש הר"ש לזרעים

בשנת תשנ"ד הופיע ספר 'פני משה' – פירוש על ירושלמי זרעים, מאת מהר"ם בן חביב³⁶. הספר נדפס מתוך עצם כתב ידו של המחבר³⁷.

לצורך פירושו, נזקק מהר"ם בן חביב ליטול הרבה מפירושו של הר"ש על משניות זרעים. אולם בפירוש הר"ש הנדפס נפלו לא מעט שיבושים וטעויות. לזאת מודיענו מהר"ם בן חביב, כי הגיעו לידו הגהותיהם של ר' בצלאל אשכנזי והאר"י על פירוש הר"ש לזרעים, ועל פי ההגהות הללו הוא מציג בספרו את דברי הר"ש מוגהים

³² = כלומר בספר נוסף של פסקי הרי"ף.

³³ = אביו של הנכד, כלומר בנו של ר' תם בן יחייא הזקן.

³⁴ ר"ד קונפורטי, לעיל הערה 17, עמ' קמז-קמח.

³⁵ ר"ד קונפורטי, לעיל הערה 17, עמ' קעה.

³⁶ פורסם ע"י מכון אור המזרח שע"י מכון ירושלים.

³⁷ כת"י ירושלים – הספרייה הלאומית Ms. Heb 8^o6233

ומתקנים. במקרה אחד הוא גם תיקן את לשון הירושלמי עצמו, על פי ציטוטו המתוקן שהובא בפירושו הר"ש שבספר המוגה של ר' בצלאל והאר"י.

להלן דברי מהר"ם בן חביב, בארבעה מקומות, המשתבח בהגהות המדוברות (בשני מקומות תיקנתי שיבושים על פי סריקה של עצם כתב היד, כמצוין בהערות):

ודע שמה שכתב שם ר"ש על פירוש הירושלמי, הוא מלא טעויות שנפלו בדפוס, ואני זכיתי שבאו לידי הגהות של ר"ש מהאר"י והרב בצלאל אשכנזי זלה"ה...³⁸

דע שסוגיא זו מלאה טעויות שנפלו בדפוס, וכן בהר"ש הועתק בשיבוש, וכמו שכתב הרב בעל תוי"ט ז"ל. והנה כבר כתבתי הרבה פעמים שזיכני השי"ת שבאו לידי הגהות מהאר"י³⁹ ומהרב בצלאל אשכנזי ז"ל על הר"ש, והגיהו לשון ירושלמי זה בהר"ש, והכי גרסינן...⁴⁰

הכי גריס רבנו שמשון ז"ל... עכ"ל הר"ש, מוגה מספרים⁴¹ של האר"י והר"ב אשכנזי זלה"ה...⁴²

ודע שמה שכתב הר"ש ז"ל על פירוש הירושלמי הזה הוא מלא טעויות שנפלו בדפוס, ואני זכיתי שבאו לידי הגהות על הר"ש מהאר"י⁴³ והרב בצלאל אשכנזי זלה"ה...⁴⁴

פרק ה – הגהותיהם של ר' בצלאל אשכנזי והאר"י על ספר משנה תורה לרמב"ם

כבר מזמן קדום היו ידועות לטובה ה'הגהות משיבת מצרים' שהיו כתובות על כרכי ספרי 'משנה תורה' לרמב"ם. גם במקרה זה מדובר בעיקר בהגהות נוסח על פי כתבי יד קדומים ומדויקים – אף כאלו שהועתקו מספרו של הרמב"ם עצמו, וכן בהערות תוכן.

בסוף ימיו, בשנת של"ד, שלח מרן ר' יוסף קארו להדפיס בונציה שבאיטליה את חיבורו ה'כסף משנה' מצורף לספר 'משנה תורה' להרמב"ם. על המלאכה הפקיד מרן את הרמ"ע מפאנו⁴⁵. בשער הספר נאמר:

משנה תורה, הוא היד החזקה להרמב"ם זצ"ל, עם השגות הראב"ד ז"ל, ומגיד משנה, ועם כסף משנה לגאון המופלא כמהר"ר יוסף קארו נר"ו... הכל הוגה עם רוב העיון והשקידה בהעתק הבא מצפת תוב"ב, וגם בהעתק מעויין ומוגה משיבת מצרים, ועם תוספת כמה חסרונות...

כמה כרכים כאלו של ספרי משנה תורה המוגהים משיבת מצרים, ידועים עד ימינו, באוספים שונים, והם תוארו וסוקרו בהרחבה על ידי מאיר בניהו⁴⁶. סיכום מעודכן של כל הנושא נכתב על ידי הרב שלמה זלמן הבלין⁴⁷. גם הרב דוב צבי רוטשטיין עסק בזה, ראה להלן. לאחרונה אף עשו בהם שימוש מהדירי 'רמב"ם פרנקל', שהשתבחו בכך:

³⁸ עמ' קעד2.

³⁹ 'מהאר"י' כך בגוף כתב היד, דף ע"ב. בנדפס בשיבוש: 'מהאר"י'.

⁴⁰ עמ' קפה1.

⁴¹ 'מספרים' כך בנדפס, וכנראה גם בגוף כתב היד, דף ע"ב (שם מילה זו סמוכה לקו האמצע שבין שני העמודים, וקשה להחליט בוודאות גמורה ע"פ סריקת כתב היד האם כתוב 'מספרים' או 'מספרם').

⁴² עמ' קפט1.

⁴³ 'מהאר"י' כך בגוף כתב היד, דף ע"ב. בנדפס בשיבוש: 'מהאר"י'.

⁴⁴ עמ' קפט2.

⁴⁵ ראה משנה תורה, חלק ראשון, ונציה של"ד, בדברי 'אמר המגיה' שבתחילת הספר: 'והיה לנו לעינים איש אשר רוח דעת ויראת ה' היא אוצרו, בר אוריין ובר אבהן, הקצין כמה"ר מנחם עזריה מפאנו, פקיד מהגאון המופלא מהר"י קארו נר"ו ובית דינו, שהשליטוהו על החבור הלז לסדר אופן הדפסתו...'

⁴⁶ מ' בניהו, 'הגהות משנה תורה מן הטופס שלרמב"ם והגהות המיוחסות לרבי בצלאל אשכנזי והאר"י', סיני, ק (תשמ"ז), עמ' קלה-קמב. אחדים מן הכרכים הללו רשומים גם בקטלוג הסה"ל (כתבי יד), בשם: 'הגהות למשנה תורה לרמב"ם'.

⁴⁷ רש"ז הבלין (מו"ל ועורך מבוא), משנה תורה להרמב"ם מדע ואהבה הספר המוגה, ירושלים – קליבלנד תשנ"ז (ע"י מכון אופק), מבוא, עמ' 27-29.

כן זכינו ובאה לידינו סגולה יקרה, ה'הגהות משיבת מצרים' שנעשו על ידי חכמים מופלגים בישיבת מצרים, על פי כתיב יד מוסמכים ביותר של משנה תורה שהיו בידם, ובתוכם מכתב יד רמב"ם עצמו כפי שהם מעידים...⁴⁸

כל מקום שצוין ב'שינויי נוסחאות' שברמב"ם פרנקל ל'ספר המוגה', הכוונה לספר זה המכיל את הגהותיהם של חכמי מצרים.⁴⁹

מובן מאליו, שאם עוד בשנת של"ד דובר על הגהות שבאו משיבת מצרים, הרי שמן הסתם הכוונה לישיבתו של ר' בצלאל אשכנזי ובני חוגו, שכן בתחילת שנת של"ה ר' בצלאל עדיין היה במצרים⁵⁰, ואין לך הולם למלאכת ההגהות יותר ממנו ומבני חוגו.

לדברי הרב דוב צבי רוטשטיין, לפחות אחד מכרכי המשנה התורה הללו מכיל הגהות בכתיבת ידו של ר' בצלאל אשכנזי עצמו, מאחר וזיהוי כתיבתו אינו קשה, שכן כתב ידו יוצא ממקום אחר והכתיבה זהה להפליא להגהות אלו⁵¹. אולם נראה שהדבר צריך הכרע, ועדיין הוא תלוי ועומד לבדיקה מעמיקה נוספת⁵². עוד לדברי הרב רוטשטיין, קיים גם כרך שהוגה על ידי תלמידו של ר' בצלאל, ועל אחת ההגהות הוא אף חתם בפירושו את שם רבו בחייו: 'רבינו בצלאל אשכנזי נר"ו'.⁵³ הרב רוטשטיין לא פרט באיזה כרך מדובר, ובאיזה אוסף הוא נמצא, ולפי שעה לא ניתן לאתר ולעמוד על ביורם של דברים⁵⁴. על כל פנים, התוודענו לכך שר' בצלאל ובני חוגו כתבו הגהות נוסח ותוכן על כרכי הרמב"ם שהיו ברשותם.

ומה הקשר לאר"י? ובכן, באחד הכרכים, העתיק אחד מבני הישיבה הגהות תוכן החתומה בשמו של 'החכם מהר"ר יצחק אשכנזי נר"ו'. על פסקו של הרמב"ם: 'דינר זהב יש לי בידך פקדון, לא הפקדת אצלי אלא דינר כסף, מעה כסף הפקדתי אצלך לא הפקדת אצלי אלא פרוטה, פטור'⁵⁵, הוער בגיליון:

אע"ג דבגמ' מוכח דלרב דפסקינן כוותיה,
הטוען את חברו דינר יש לי בידך, שוה
משמע, ולא סבר דוקא, ואם משיב פרוטה
יש לך בידי, שוה פרוטה משמע, דהויה לה
הודאה ממין הטענה וחייב, הני מילי
באומר מנה יש לי בידך הלואה, לפי שמלוה
להוצאה נתנה ומשתלמת בכל דבר, אבל
כי טענו פקדון, דוקא קא תבע, דפקדון

⁴⁸ רמב"ם, משנה תורה, המדע, מהדור פרנקל תשס"א, מבוא מהמוציא לאור, עמ' 20.

⁴⁹ אין זה הספר המוגה' שהפיץ רש"ז הבלין (לעיל הערה 47). שם הכוונה לטופס אחר, הוא כת"י אוקספורד הונטינגטון 80 (נויבאוואר 577), שהוגה מספרו של הרמב"ם, ועליו חתם הרמב"ם עצמו: 'הוגה מספרי אני משה ברבי מימון זצ"ל'. גם מהדירי 'רמב"ם פרנקל' עשו שימוש בספר זה, ואצלם הוא מכונה: 'הספר החתום'. וראה במבוא של הרב הבלין שם, הערה 66.

⁵⁰ וכנאמר בספר 'כללי התלמוד' שלו, אחר כלל 278: 'תם ת"ל ב"ה', וסיימתיו ביום שני שנים עשר יום לחדש תשרי שנת השל"ה ליצירה פה מצרים'.

⁵¹ ר"א חבצלת (בשם רד"צ רוטשטיין), 'עותקים מוגהים של הרמב"ם בהם השתמשו מן הבית יוסף ובעל השטמ"ק', מוריה, כ, י-יב (תשנ"ו), עמ' יט.

⁵² שכן בניהו, אשר עסק רבות בכתיבו ובכתב ידו של ר' בצלאל, בסקירתו את כרכי המשנה תורה הללו (לעיל הערה 46), לא טען טענה כזו. אולם יתכן שלרב רוטשטיין נתגלו כרכים נוספים שלא היו למראה עיניו של בניהו. כל זה טעון בדיקה מעמיקה.

⁵³ הרב חבצלת (בשם הרב רוטשטיין), לעיל הערה 51, עמ' כא, אות ד. לדבריו, מדובר בכרך מדפוס בראגאדין שי"א. הוא כותב שם כך: 'ראה כאן: רבינו בצלאל אשכנזי נר"ו'. לא ברור מה זה 'ראה כאן'; אולי הייתה כוונה לצרף צילום של הגהה זו (כיתור הצלומים המוצגים שם), תכנית שבסופו של דבר לא התבצעה.

⁵⁴ עוד לדברי הרב רוטשטיין שם, עמ' כ, אות ב, הוא זיהה גם את הכרך שהוגה בצפת, אודותיו נכתב בשער המשנה תורה עם כסף משנה דפו"ר (הובא לעיל אחר הערה 45): 'הכל הוגה עם רוב העיון והשקידה בהעתק הבא מצפת תוב"ב'. חבל שבכל המאמר לא פורט מאומה אודות מקורם ומקומם של הספרים, ולא ניתן על כך שום מידע, כך שגם במקרה זה לא ברור לי באיזה כרך מדובר. עוד נמסרו בזה דברים בשם הרב רוטשטיין, בספר הזכרון לרבי משה ליפשיץ זצ"ל, ניו יורק תשנ"ו, עמ' שנג, גם שם ללא נתינת כל מידע לגבי מקורם של הספרים.

⁵⁵ רמב"ם, משנה תורה, משפטים, הלכות טוען ונטען, פרק ג, הלכה ח.

לא ניתן אלא לאתובי בעינו, ואמטו להכי
 נקט לה רבינו בפקדון, ... במלוה לרב
 דשוה קאמר, וכן דעת הרמב"ן ז"ל. ולא
 ... לו דברי הרב המגיד שכתב כאן
 שרבינו פוסק
 דדוקא קאמר, כלומר דעד כאן לא אפסיקא
 הלכתא כרב אלא בפלוגתא דכפירת
 טענה, משום דתני ר' חייא לסיועה,
 אבל בפלוגתא דשוה
 ודוקא, נקטינן כשמואל
 דהלכתא כותיה בדיני, ולאן הא בהא תליא,
 וכמו שכתב הרשב"א ז"ל
 בפקדון אפילו בהלואה נמי כנ"ל.
 החכם מהר"ר יצחק אשכנזי נר"ו.⁵⁶

בנוסף לזה, באחד הכרכים נכתב בשער: 'אשר חנני ה' ונתן לי גם זה להגות בו יומם ולילה, הצעיר יצחק
 חדידה'.⁵⁷ על כך כתב בניהו:

החכם המגיה אינו אלא תלמיד האר"י. בהיות הרח"ו בירושלים בשנת של"ט, בא אליו 'הה"ר יצחק
 חדידה ז"ל תלמיד מורי ז"ל', ואמר לו כי ראה בחלום את מורו האר"י...⁵⁸ נמצא אתה אומר שיכול
 שהעתיק הגהות מטופס של האר"י, או של רבו ר' בצלאל אשכנזי.⁵⁹ ברם אין אפילו רמז לכך בהגהות.⁶⁰

פרק ו – חידושיהם של ר' בצלאל אשכנזי והאר"י למסכת זבחים

החיד"א התגורר בחברון מיום כד סיוון תקכ"ט עד שלהי חודש תשרי תקל"ג (קרוב לשלוש וחצי שנים).⁶¹
 בתקופה זו הגיע לחברון מאיזמיר שבטורקיה – ר' אהרון אלפנדארי, מחבר ספר 'יד אהרון', והחיד"א התרועע
 עימו, ושמע ממנו ידיעות שונות, בין היתר על חיבוריו שנשרפו באיזמיר (להלן יוזכרו עוד פרטים אחדים בנוגע
 לשרפה זו). ר' אהרון נפטר בחברון בשנת תקל"ד.⁶² וכך כותב החיד"א:

מהר"ר אהרן אלפנדרי... וזכיתי להכיר לרב הנזכר בזקנותו בעלותו לעיה"ק חברון ת"ו, ונהניתי מזיו אור
 תורתו וקדושתו. ושמעתי מפיו פה קדוש שחיבר על כל ד' חלקי הרמב"ם, ועל כל יורה דעה, וקצת על
 חושן משפט, ונשרף הכל...⁶³

⁵⁶ העתקה זו עשיתי מתוך הצילום (הקשה לקריאה) שהציגו הרב רוטשטיין והרב חבצלת במאמרם במוריה, לעיל הערה 51, עמ' כב.
 לא פורט שם באיזה כרך מדובר, וכל ניסיונותי לאתר את צילומי במכון לתצלומי כתבי יד העלו חרס, ודומני שלא קיים ממנו צילום
 במכון. עכ"פ זהו 'טופס ג' המוזכר במאמרו של בניהו (לעיל הערה 46, עמ' קלז). בסוף דברי בניהו שם, עמ' קמא, נפלה ט"ס, וכך
 צ"ל: 'דומה שאפשר להוכיח שטופס ג' הוא מבית מדרשו של ר' בצלאל אשכנזי...', ראה בדבריו שם.

⁵⁷ ניו יורק – בהמ"ל MS. 8555. F. 46324.

⁵⁸ ספר החזיונות, ירושלים תשי"ד, עמ' פו.

⁵⁹ הכינוי 'רבו של האר"י' על ר' בצלאל אשכנזי, נפוץ בהרבה ספרים. וראה לעיל ליד הערה 17 ובהערה. אולם כפי שמבקש אני לטעון
 במאמר זה, כל המקורות הקדומים והמוסמכים שבידנו מורים כי רבם של האר"י ור' בצלאל כאחד הוא הרדב"ז, ואילו האר"י ור'
 בצלאל שני רעים שלמדו רבות בצוותא, ובקיצור: חברותא.

⁶⁰ בניהו (לעיל הערה 46) עמ' קלו, טופס ב.

⁶¹ ראה: ר"ש ועקנין, אגרות והסכמות רבינו חיד"א, בני ברק תשס"ו, תולדות חיים, עמ' מ-מא.

⁶² ראה: ר"י ארדיט, יקר הערך, שלוניקי תקפ"ג, חלק הדרושים (שבסוף הספר), דרוש א, דף מב ע"ג: 'דרוש זה דרש עט"ר א"א
 הרא"ש הרב המחבר ז"ל, בהיותו בן ט"ו שנה, על שמוענ[ה] כי באה מעה"ק חברון ת"ו, מהרב הגדול, מר זקנו(ה), אבי מרת זקנתו,
 הוא הקדוש הרב יד אהרן ז"ל בשנת התקל"ד'.

⁶³ החיד"א, שם הגדולים, מערכת גדולים, ערך ר"א אלפנדרי.

ידיעה נוספת שמסר ר' אהרון לחיד"א, על כך שהיה בידו עותק מחיבור מיוחד במינו: 'שיטה על מסכת זבחים', שנכתב על ידי ר' בצלאל אשכנזי והאר"י, ועל כל חידוש וחידוש היה חתום שמו של בעליו, אם ר' בצלאל ואם האר"י. למרבה הצער גם חיבור יקר ערך זה נשרף בשרפה באיזמיר. וכך כותב החיד"א:

רבינו האר"י זצ"ל... ובבחרותו כתב שיטה על מסכת זבחים בחברת רבו הרב בצלאל⁶⁴. ושמעתי מפי הרב מהר"א אלפנדארי, הרב המחבר יד אהרן, שהוא ז"ל היה בידו שיטה זו, והיה מפורש על כל חידוש שמא דמאריה עליה, הרב בצלאל, או האר"י, ובעוה"ר נשרפה בשרפה אשר היתה באיזמיר עם כל ספריו⁶⁵.

בנוגע לאובדן ספרים בשרפות שאירעו באיזמיר, כבר כתב יערי:

הסיבה לאובדן כמה מספרי איזמיר, בדליקות המרובות שנפלו באיזמיר לעתים תכופות, ושבהן עלו באש ספרים רבים שנדפסו באיזמיר ושלא התפשטו מחוץ לתחומי איזמיר⁶⁶.

יערי מדבר אמנם על ספרי דפוס, אך באותה מידה, כמובן, אבדו בשרפות אלו גם ספרי כתבי יד, כמו חיבוריו של ר' אהרון אלפנדארי, והשיטה על מסכת זבחים פרי עטם של ר' בצלאל אשכנזי והאר"י. וחבל על דאבדון. יערי מזכיר עדויות משתי שרפות שאירעו באיזמיר בחייו של ר' אהרון אלפנדארי, אחת בשנת תק"ב ואחת בשנת תקל"ב.

פרק ז – הגהתו של האר"י על התוספות למכות⁶⁷

במסכת מכות, דף כג ע"א, מופיע דיבור התוספות 'רבי יהודה אומר'. למרות שזהו דיבור קצר, נשנו בו גרסאות שונות. בתוך דברי התוספות, בספרים שלפנינו, מופיע המשפט הבא: 'דבהא טעמא דגמרא אין נכון לכאורה לומר...'; בספרים ישנים, למשל דפוס ונציה ר"פ, ישנו שינוי באות אחת: 'ובהא טעמא דגמרא...'.⁶⁸

ר' שלמה אלגזי, בספרו זהב שיבה⁶⁸, פלפל בהרחבה בגרסאות השונות שבדיבור זה; לגבי המשפט שלעיל, הגרסה שהופיעה לפניו הייתה 'ובהא טעמא דגמרא...', והוא כתב לפרשו על פי דרכו: 'ומ"ש [=ומה שכתבו] עוד ובהא וכו' הביאו ראייה...'. לקראת סיום דבריו, הוא הבחין שיותר נוח לו היה כתוב בתוספות 'דבהא' ולא 'ובהא', וכתב על כך:

ונראה להגיה אות אחת ובמקום ובהא לכתוב דבהא בדלית, ואחר עיוני הראוני פה ירושלים תוב"ב כן מוגה מיד האר"י ז"ל.

על זמן היותו בירושלים אנו שומעים מדבריו שם במקום אחר⁶⁹: 'וכעת בהיותי פה ירושלים תוב"ב שנת התל"ט...'. כלומר כמאה ושבע שנים אחר פטירת האר"י.

אין בידינו כל מידע נוסף אודות הגהת האר"י המדוברת; אולם יש לשים לב שבמקרה זה לא נזכרו שמותיהם של ר' בצלאל אשכנזי והאר"י כאחד על הגהה זו, בניגוד לאמור בפרקים הקודמים. מן הסתם רשאים אנו להבין מכל האמור, כי כמאה שנה אחר פטירת האר"י הכירו בירושלים את הגהותיו על התוספות למכות.

פרק ח – ה'שיטה מקובצת' למסכת בבא קמא חוברת על ידי האר"י

השיטה מקובצת למסכת בבא קמא, נדפסה לראשונה בוציה תקכ"ב. בשער הספר נאמר:

⁶⁴ ראה לעיל הערה 59.

⁶⁵ החיד"א, שם הגדולים, מערכת גדולים, ערך האר"י.

⁶⁶ א' יערי, 'הדפוס העברי באיזמיר', נ' בן מנחם וי' רפאל (עורכים), ארשת: ספר שנה לחקר הספר העברי, ירושלים תשי"ט, עמ' 115.

⁶⁷ לדברים הבאים ציין רי"ש שפיגל, עמודים בתולדות הספר העברי: הגהות ומגיהים, רמת גן תשס"ה (מהדורה שנייה), עמ' 387. כאן הרחבתי על בסיס דבריו שם (אולם לא הבנתי מה שכתב כי שמענו מכאן 'על תלמוד שהוגה ע"י האר"י').

⁶⁸ בדפוס קושטא תמ"ח (שפיגל כתב על כך: 'על שנת ההדפסה, ראה דבריי בעלי ספר, ד [תשל"ז], עמ' 130) דף ק סוף ע"א; בדפוס פירדא תנ"ב דף עז ע"ב-ע"ג.

⁶⁹ בדפוס קושטא תמ"ח דף לז ע"ב; בדפוס פירדא תנ"ב דף כז ע"ג.

ספר שיטה מקובצת, והוא חידושי מסכת בבא קמא, אשר קבצם הרב המוסמך הגאון כמוהר"ר בצלאל אשכנזי ז"ל מספרי כתיבת יד... היא מוצאת מגנזי המשכיל ונבון... כה"ר רפאל אשכנזי ז"ל, ונצר משרשיו יפרה בנו היקר והנעלה כמ"ר בצלאל אשכנזי נר"ו, אשר הוציאה מחיקו ומסרה לי הצעיר יצחק בכ"ר יעקב נונים ואיס נר"ו להביאה אל הדפוס לזכות הרבים...

כלומר, בידי משפחת אשכנזי (מצאצאי המחבר?) היה כתב יד של השיטה מקובצת לבבא קמא, המוחזק בידם כחיבורו של ר' בצלאל אשכנזי.

אולם בשנים האחרונות נמסר בשם הרב דוב צבי רוטשטיין⁷⁰, כי יש לשים לב למובאה הבאה:

אלא לעולם דרבנן וחסורי מחסרה והכי קתני. מצאתי כתוב רש"י ז"ל במהדורא קמא פירש כן, חסורי מיחסרה וכו' חמשה תמין הן... אחר כך כתב רש"י במהדורא בתרא ככתוב בספרי הדפוס, ומחק מה שכתב במהדורא קמא. ובהאי לישנא בתרא דפירש רש"י אני יצחק מגמגם, דהא מתניתין דחמשה תמין אוקימנא...⁷¹

וכן, בקטע רחב למדי, הולך ר' יצחק ומכביר בקושיות על הפירוש השני של רש"י שבמהדורא בתרא. מכאן הסיק הרב רוטשטיין שהשיטה מקובצת לבבא קמא נתחברה על ידי האר"י – הוא ר' יצחק דידן, ולא על ידי ר' בצלאל אשכנזי.

אולם טולידאנו דחה את דבריו של הרב רוטשטיין⁷², על פי שש התייחסויות שבשיטה מקובצת כתובות לשיטה מקובצת בבא קמא, ובאופן ש'כל ההתייחסויות האלה לשיטה מקובצת בבא קמא מתאימות בהחלט למה שנמצא לפנינו בשיטה מקובצת בבא קמא, אם כן לא נותר שום ספק בשיטה מקובצת בבא קמא שלפנינו היא מר' בצלאל אשכנזי. דברי טולידאנו.

ובנוגע לזיהויו של ר' יצחק הנזכר, טוען טולידאנו: הרי כל הקטע המכיל הן את העתק פירושו של רש"י שבמהדורא קמא, והן את קושיותיו של ר' יצחק על הפירוש שבמהדורא בתרא, מסתיים בציון 'ע"כ', שהוא הציון המקובל לסוף ציטוט בשיטה מקובצת, ומיד אחר כך כתוב: 'כל זה מצאתי כתוב ברש"י כתיבת יד'. לזאת ברור אם כן שמדובר בציטוט מכתב יד של פירוש רש"י, ושם הסופר של אותו כתב יד היה יצחק... והוא זה שהעיר את הקושיות על פירוש רש"י שבמהדורא בתרא.

אולם יש להעיר, הגם שטולידאנו הוכיח לנכון שהשיטה מקובצת בבא קמא נתחברה על ידי ר' בצלאל ולא על ידי האר"י, בכל זאת הסברו בנוגע לקושיותיו של ר' יצחק אינו נוח. קצת קשה בעיניי שר' בצלאל, שהיה מסודר ואחראי, יעתיק את פירוש רש"י שבמהדורא קמא ואת קושיות המעתיק כאחד, ויסיים 'כל זה מצאתי כתוב ברש"י כתיבת יד'. היה מן הראוי להפריד בין הדבקים, ולאחר ציטוט דברי רש"י לחתום 'כל זה מצאתי כתוב ברש"י כתיבת יד' – כשהכוונה כמובן לדבריו של רש"י עצמו⁷³, ולאחר מכן להודיע שעוד מצאתי שם את קושיותיו של ר' יצחק המעתיק.

הצעה אחרת לזיהויו של ר' יצחק הלז, העלה אפשטיין:

'יצחק' זה הוא כנראה ר' יצחק בר ראובן, שהוסיף ברש"י כתב יד שבשיטה מקובצת כתובות מג ע"א: תוספות יצחק בר ראובן, כך מצאתי בגירסת [=בג"י, בגיליון] רש"י ז"ל כתיבת יד⁷⁴.

⁷⁰ ר"א חבצלת (לעיל הערה 51) עמ' כב; א' דוד (לעיל הערה 6) עמ' 237. אגב, עוד מוסר דוד שם: 'הרב רוטשטיין הודיעני, שבידו נמצא תצלום של דפוס הטורים עם הגהות בכתב יד. על פי חקירותיו בהתאם לסימנים שונים, לדעתו אין להוציא מכלל אפשרות שהגהות אלו הן מכתבת ידו של האר"י. על ניסיון נוסף לייחס חידושים על התלמוד מאת 'מוהריאל' לאר"י, ודחייתו, ראה אצל דוד שם הערה 24.

⁷¹ שיטה מקובצת, בבא קמא, פרק א, טו ע"ב, ד"ה אלא לעולם.

⁷² טולידאנו (לעיל הערה 26) עמ' 40-41.

⁷³ הביטוי 'כל זה' כולל גם את האמירה 'אחר כך כתב רש"י במהדורא בתרא ככתוב בספרי הדפוס, ומחק מה שכתב במהדורא קמא', כמובא בציטוט שלעיל.

⁷⁴ י"נ אפשטיין, 'פירושי הריב"ן ופירושי וורמייזא', ע"צ מלמד (עורך), מחקרים בספרות התלמוד ובלשונו שמיית, ג, ירושלים תשנ"א, עמ' 72.

כוונתו של אפשטיין לכך שבשיטה מקובצת לכתובות שם, העתיק ר' בצלאל ביאור מסוים על דברי הגמרא, החותם: תוספות יצחק בר ראובן; ועל כך חתם ר' בצלאל עצמו, כשהוא מודיע את מקורו של הקטע (ועל פי תיקונו של אפשטיין 'בגירסת-בגיליון'): 'כך מצאתי בגיליון רש"י ז"ל כתיבת יד'. לזאת כתב אפשטיין שר' יצחק בר ראובן הוסיף שם ברש"י כתב יד, ומכאן אפשר להקיש שגם במקרה שלנו הוא הוסיף על דברי רש"י 'אני יצחק מגמגם...'

אולם יש להעיר, שאין שום הכרח שר' יצחק הוסיף שם על דברי רש"י, והיותר מסתבר שכוונת ר' בצלאל לומר כי הוא מצא בגיליון רש"י כתב יד שמאן דהו העתיק קטע זה מתוספות ר' יצחק בר ראובן בסמיכות לדברי רש"י, וגיליונות כאלו מצויים לרוב על ידי מעתיקים חיצוניים, כידוע וכמפורסם. אם כן אין להקיש מכאן דבר בנוגע להוספה של ר' יצחק במקרה דידן.

נראה להציע הסבר אחר בנוגע לזיהוי של ר' יצחק. את השיטה לבבא קמא בכלולתה חיבר אמנם ר' בצלאל, אך קושיותיו של ר' יצחק במקרה זה נכתבו כהערת גיליון על ספרו של ר' בצלאל על ידי החברותא שלו – הוא האר"י, שהיה שותף בכיר ללא מעט מיצירותיו של ר' בצלאל, כפי שהתוודענו לכך בפרקים הקודמים. ר' בצלאל העתיק את כל לשונו של רש"י במהדורא קמא, עם הסיום: 'אחר כך כתב רש"י במהדורא בתרא ככתוב בספרי הדפוס'⁷⁵, ומחק מה שכתב במהדורא קמא, וכאן חתם ר' בצלאל: 'ע"כ, כל זה מצאתי כתוב ברש"י כתיבת יד'. בגיליון הספר, סמוך לאמירה שלבסוף שינה רש"י את דעתו, הוסיף החברותא – האר"י – את קושיותיו: 'ובהאי לישנא בתרא דפירש רש"י אני יצחק מגמגם, דהא מתניתין דחמשה תמין אוקימנא...'. לבסוף, במרוצת ההעתקות, חדרה הערת גיליון זו של האר"י אל תוך נוסח הפנים של השיטה מקובצת במקום שהיא לפנינו (מן הראוי היה שהיא תופיע אחר המילים 'ע"כ, כל זה מצאתי כתוב ברש"י כתיבת יד').

כל זאת למרות שבכתב יד של שיטה מקובצת בבא קמא⁷⁶ (היחיד לפרקים הראשונים של המסכת), מופיע ככל הנמצא לפנינו בנדפס. צריך לומר שהערת גיליון זו מאת האר"י חדרה פנימה בשלב מוקדם, עוד קודם העתקת כתב יד זה.

כבר בירר טולידאנו⁷⁷, שהשיטה מקובצת בבא קמא חוברה על ידי ר' בצלאל בשלב מוקדם, כלומר עוד בחיי הרדב"ז – בישיבתו במצרים. במקום אחד הועתקה בשיטה זו תשובת הרדב"ז, החותמת: 'ע"כ לשון מורינו ורבינו כמה"ר דוד נ' אבי זמרה נר"ו בתשובת שאלה'⁷⁸. במקום אחר נאמר: 'ושאר לשון הגיליון שאומר דהא לא מצי למילף בקל וחומר אומר מורי הרב שאינו כלום'⁷⁹. מכאן הסיק טולידאנו, בצדק, שהחיבור נכתב בנוכחות הרדב"ז במצרים. ולפי מה שהתברר לעיל, פרק ב, בתקופה זו למדו ר' בצלאל והאר"י בצוותא בישיבתו של הרדב"ז במצרים, לא יאוחר משנת שכ"ב⁸⁰. מכאן יש מקום רב לקיים את הצעתי שהאר"י הוסיף בגיליון השיטה מקובצת בבא קמא של חברו ר' בצלאל את קושיותיו: 'ובהאי לישנא בתרא דפירש רש"י אני יצחק מגמגם...', מאחר וכאמור שיטה זו נכתבה בתקופה בה הם למדו בצוותא.

* * *

ועדיין נושא זה טעון בדיקה במקבילתו שב'שיטה על מסכת בבא קמא למהר"ר יעקב קאשטרו (מהריק"ש)⁸¹. אך תחילה יש להקדים מספר מילים אודות חיבור זה. ר' יעקב קאשטרו בצעירותו היה גם כן מתלמידיו של הרדב"ז במצרים⁸², אולם חיבור ה'שיטה' שלו על בבא קמא הסתיים בשנת שמ"ד (במצרים)⁸³. אם כן ניתן לשער שהוא התחבר בסביבות השנים ש"מ-שמ"ד. כלומר כשני עשורים מפרידים בין חיבורו של ר'

⁷⁵ המילים 'ככתוב בספרי הדפוס' הן קיצור של ר' בצלאל, שנמנע מלהעתיק שוב את הנוסח הנמצא לפנינו בדפוס. שיטתו זו של ר' בצלאל ידועה ממקומות אחרים.

⁷⁶ כת"י ירושלים – מוסד הרב קוק F 24438, 293 א, דף סב ע"ב-סג ע"א בכתה"י.

⁷⁷ עמ' 41.

⁷⁸ שיטה מקובצת, בבא קמא, פרק ב, כג ע"א.

⁷⁹ שם, כו ע"א, סוף ד"ה עוד כתוב בגיליון תוספות.

⁸⁰ לפי המתברר לעיל הערה 26, שכלל הנראה הרדב"ז ישב במצרים עד השנים שכ"א-שכ"ב.

⁸¹ מהדור"י"ש שפיגל, ירושלים תשס"ח (אהב"ש), כרך ראשון, עמ' קסז-קסח.

⁸² ראה על כך במבוא לספר הנ"ל, עמ' 18.

⁸³ ראה במבוא לספר הנ"ל, עמ' 39, 45.

בצלאל לחיבורו של ר' יעקב, וגם הרדב"ז כבר מזמן לא שהה במצרים בעת ההיא. במילים אחרות: הלימוד במסכת בבא קמא של ר' בצלאל ור' יעקב (לפחות בעת כתיבת ה'שיטות' של כל אחד מהם) לא נעשה בחבורה אחת כלל, כי אם בשתי תקופות נפרדות לגמרי, במרחק של כעשרים שנה.

האם הכיר ר' יעקב את השיטה מקובצת בבא קמא של ר' בצלאל? ידוע לנו בבירור, על פי דבריו של שפיגל, כי בשלב מסוים 'שיטה' זו עמדה לפני ר' יעקב, והוא מפנה אליה שלוש פעמים בספרו 'ערך לחם'.⁸⁴ אולם בנוגע לחיבור ה'שיטה' של ר' יעקב, טוען שפיגל כי 'אין לנו ידיעה ברורה אם אכן ראה רבנו (=ר"י קאשטרו) את השיטה מקובצת למסכת זו אם לאו'.⁸⁵ שפיגל⁸⁶ מפרט מצד אחד את ההקבלות וההתאמות שיש לכאורה בין שני החיבורים, ומצד שני את השינויים וחוסר ההתאמה ביניהם. יורשה לי להציע את התרשמותי בעניין: לפני ר' יעקב עמדו שלל מקורות בהם עשה שימוש, בכללם גם ספרו של ר' בצלאל, והוא עיבד וערך את כל החומרים כראות עיניו, הוסיף וגרע על פי מקורות נוספים, ומכאן ההסבר להתאמות ולא ההתאמות כאחד.

נחזור לענייננו. והנה כל הנושא המוזכר לעיל, קרי: פירושו של רש"י במהדורא קמא, וקושיותיו של ר' יצחק על פירוש רש"י במהדורא בתרא ('ואני יצחק מגמגם...'), חוזר ונידון בהרחבה רבה בשיטתו של ר' יעקב⁸⁷. תחילה העתיק ר' יעקב את פירושו של רש"י במהדורא קמא, עם תוספת ביאור משלו. לאחר מכן כתב: 'וכתבו ז"ל דלמהדורא בתרא קשה...', וכאן הוא הולך ופורט את כל הקושיות המובאות במקביל בשיטה מקובצת בשם ר' יצחק ('ואני יצחק מגמגם...'), בסגנון מורחב יותר (ניכר שר' יעקב סיגן את הדברים מחדש) ובתוספת קושיות משלו. אחר כל זאת כתב: 'ונ"ל דלעולם מהדורא בתרא עיקר, ולענין הקושיות נראה לתרץ...', וכאן הוא הולך ודוחה את כל הקושיות בהרחבה. המעניין הוא שבנוגע לקושיות השלישיות של ר' יצחק, כותב ר' יעקב: 'והקושיא השלישית לאו קושיא היא כלל... ואומר אני שאי זה תלמיד הקשה אותה'. מיד נדון במשמעות הדברים. לאחר שגמר לישב את כל הקושיות על פירושו של רש"י שבמהדורא בתרא, הוא הופך את הקערה ומכביר בקושיות ובדחיות על פירושו של רש"י שבמהדורא קמא, וכותב שלכן למסקנה נטה רש"י מפירושו זה ופירש את פירושו הסופי שבמהדורא בתרא.

מה ניתן ללמוד מכל זה? מצד אחד, נראה כי יש מכאן סיוע מסוים להסברו הנזכר לעיל של טולידאנו, שר' יצחק המקשן הלז – אותו מכנה ר' יעקב 'וכתבו ז"ל' – הוא איזה מגיה קדום, ואחר שר' יעקב ראה לנכון שלדעתו אחת מקושיותיו של ר' יצחק אינה קשה כלל, הסיק 'ואומר אני שאי זה תלמיד הקשה אותה', לאמר, לא כל מגיה קדום הוא בהכרח חכם מפורסם. מצד שני, אדרבה, שמא ניתן לשמוע מכאן סיוע לסברתי הנזכרת לעיל, שקושיותיו של ר' יצחק היו כתובות כהערת גיליון על השיטה מקובצת של ר' בצלאל (שכאמור לעיל נראה שר' יעקב עשה בה שימוש), ומשהבחין ר' יעקב כי לדעתו אחת הקושיות אין בה ממש, הסיק 'שאי זה תלמיד הקשה אותה', לאמר, אין כאן קושיא מאת חכם קדום, אלא מאחד מבני ישיבתו של ר' בצלאל, וכפי שצורתה כגיליון מלמדת עליה. כאמור לעיל, תלמיד זה אינו אלא האר"י. והדבר צריך הכרע.

פרק ט – ישיבתו של האר"י בצפת ללימוד מסכתות התלמוד בעיון ובבקיאות

עד כאן התוודענו לתורתו של האר"י במצרים, בחברת רעו ר' בצלאל אשכנזי. אבל גם אחר שנפרדו שני הרעים זה מזה, בשנת ש"ל, בה עלה האר"י לצפת⁸⁸ ור' בצלאל נשאר עדיין במצרים⁸⁹, המשיך האר"י להרביץ תורה בישיבתו בצפת⁹⁰ במסכתות התלמוד בעיון ובבקיאות.

⁸⁴ ראה במבוא לספר הנ"ל, עמ' 31, הערה 111.

⁸⁵ מבוא לספר הנ"ל, עמ' 53.

⁸⁶ עמ' 73.

⁸⁷ כמצוין לעיל הערה 81.

⁸⁸ לעיל הערה 12.

⁸⁹ לעיל הערה 50.

⁹⁰ מלשוננו של ר' שמואל אוזידה שתובא להלן (אחר הערה 105): 'שהיינו יושבים עמו (=עם האר"י) בהסגר ללמוד תורה ממנו, וגם היה מודריך אותנו לעבודתו ית"ש, שהוא היה רב שלנו', משתמע שהאר"י היה ראש הישיבה.

עדות על הנעשה בישיבתו של האר"י בצפת, שומעים אנו מדברי תלמידו – ר' יוסף די שיגוביא. תחילה רקע כללי ממנו אודות הישיבה:

אמר הקטן יוסף, אחר דברי על דברי הגמרא והתוספות ז"ל שלמדתי בעיר הקדש צפת תוב"ב, ה' יזכני לשוב שמה, עם מורי ורבותי הרב החסיד וקדוש מלאך ה' צבאות כמהר"ר יצחק לוריא אשכנזי ז"ל, ועם מורי הרב הגדול ר' אלישע גאליקן ז"ל, ומורי מהר"ר שמואל אוזידה ז"ל, ומה שחידשתי לע"ד, וערב להם, וקראתי שמו יבול יוסף, עוד הוספתי שנית ידי ועשיתי חבור כולל על המעלות השכליות...⁹¹

ביאור הדברים: אחר שהעלתי על הכתב קובץ חידושים על הגמרא ותוספות הנקרא 'יבול יוסף', כפי מה שלמדתי בישיבה עם רבותי האר"י, ר' אלישע גאליקן ור' שמואל אוזידה, והרציתי בפניהם את חידושי, וערב להם, הנני מגיש חיבור נוסף בענייני מוסר. החיבור 'יבול יוסף' אבד, והוא לא נכלל בספרו של ר' יוסף.⁹² על כל פנים התוודענו ללימוד גמרא בעיון וכתובת חידושים בישיבתו של האר"י בצפת.

וכעת לעדות מפורטת מאת ר' יוסף על לימודו של האר"י בישיבה בעמל רב ובפלפול:

ואני אומר כי הפלפול רמז לעיון, כי המעיין החרף נקרא פלפלא חריפתא. גם מטעם אחר, שהפלפל נותן טעם במאכל, גם העיון נותן טעם בתורה. גם כי הפלפל חם, ועל ידי הפלפול האדם מתחמם, הלא כה דברי כאש וכו', אורייתא מרתחא ליה, וכן רואים אנו שמתעצמים ומתחממים בישיבה זה לקראת זה. ומודעת זאת כי מורי הרב החסיד מהר"י לוריא נר"ו⁹³ כל כך הוא מזיע בישיבה בפלפול עצום. ויותר חמום יש בעיון מקיום מצוות עשה.⁹⁴

כל האמור מצטרף גם לעדויותיו של ר' חיים ויטאל:

גם בענין עסק ההלכה בעיון עם החברים, ראיתי למורי זלה"ה מתגבר כארי בכח בעת שהיה עוסק בהלכה, עד שהיה נלאה ומזיע זיעה גדולה, ושאלתי את פיו מדוע טורח כל כך, והשיב לי כי הנה העיון לשבר הקליפות שהם הקושיות שיש בהלכה ההיא שאין מניחין לאדם להבין אותה, ולכן צריך האדם לטרוח ולהתיש כחו אז, כי לכן נקראת התורה תושיה שמתשת כחו של העוסק בה, ולכן ראוי לטרוח ולהתיש כחו בהיותו עוסק בהלכה.

גם בענין הפלפול ועיון ההלכה, היה מורי זלה"ה אומר כי תכלית העיון הוא לשבר הקליפות שהם הקושיות, כי הם גרמו לאותם הקושיות שהם בהלכה שלא יובנו תירוציהם כי אם בקושי ובכח גדול כנודע... ואמנם מורי ז"ל היה מהיר וקל העיון בתכלית, ורוב הפעמים היה מעיין בכל הלכה והלכה ששה דרכים של פלפול כנגד ששת ימי החול, ואחר כך היה מעיין דרך שביעי על דרך הסוד כנגד יום השבת שאין בו קליפות.⁹⁵

במקום אחר, מתוודעים אנו מדבריו של ר' חיים ויטאל על לימוד מסכתות בבקיות של האר"י עם תלמידיו:

ומורי זלה"ה נפטר בהיותו קורא מסכת יבמות דרך בקיות עם תלמידיו.⁹⁶

* * *

מן העניין לציין, כי אחד מחכמי צפת בתקופה ההיא היה ר' יוסף אשכנזי.⁹⁷ ידוע לנו שר' יוסף עמד בקשר תורני עם האר"י.⁹⁸ מכאן מתחזקת המסורת שהביא ר' שלמה (שלומיל) מדרעזניץ כשלושים וחמש שנה לאחר

⁹¹ ר' יוסף (ור' משה) די שיגוביא, דובב שפתי ישנים, אזמיר תל"א, חלק שפתי ישנים, א ע"א.

⁹² קונטרס 'סוגית ב"ק' המופיע בספר הנ"ל קודם דבריו הנזכרים של ר' יוסף, אינו מאת ר' יוסף, כי אם מאת אביו ר' משה וחכמים נוספים.

⁹³ אין לתמוה על כך שבציטוט הקודם הוא מכנה את האר"י בברכת המתים 'ז"ל', וכאן הוא מכנהו בברכת החיים 'נר"ו', שכן יתכן שהוא כתב את הדברים בשתי תקופות. או שמעתיק הספר שינה לעיל מ'נר"ו' ל'ז"ל', וכאן לא שם לב לזה.

⁹⁴ ר' יוסף די שיגוביא, לעיל הערה 91, ג ע"ב.

⁹⁵ ר"ח ויטאל, שער המצות, לג ע"א-ע"ב.

⁹⁶ ר"ח ויטאל, ספר הפעולות, מהדורה שנייה מתוקנת – תשע"ד, עמ' קמד, אות סא.

⁹⁷ ראה אודותיו: ר' צבי הלוי איש הורוויץ, 'תולדות ר' יוסף אשכנזי "התנא" מצפת', סיני, ז (תש"א), עמ' שיא-של; ג' שלום, 'ידיעות חדשות על ר' יוסף אשכנזי – ה"תנא" מצפת', תרביץ, כח (תשי"ט), עמ' 59-89.

מכן⁹⁹, אודות קביעת לימוד משניות בעל פה של האר"י עם ר' יוסף אשכנזי: 'ליל שבת אחד נכנס האר"י בביתו של מהר"ר יוסף אשכנזי, חתן ר' אהרן לנד רב מפוזנא ז"ל, והיו חוזרים המשניות בעל פה, כי כן היה מנהגם תמיד'.

אגב, נראה כי נוהגו של האר"י בצפת היה לפזר בין תלמידיו ומקורביו פנינים וביאורים קצרים שהיה מחדש; לימים פנינים אלו נמסרו על ידי ר' יוסף אשכנזי¹⁰⁰, ר' יום טוב צהלון¹⁰¹, ר' אליהו די ווידאש¹⁰² ור' שלמה עדני¹⁰³.

* * *

אחר פטירתו של האר"י בשלהי שנת של"ב בצפת¹⁰⁴, נשא עליו תלמידו ר' שמואל אוזידה הספד בעיר צפת. בדבריו הוא מתאר את האר"י כחכם גדול הבקי במשנה, בתלמוד, בספרא ובספרי, ובין היתר בשאר חכמות כשבאשן חכמת הקבלה כמובן. מכלל דבריו אנו שומעים גם את ההד ליראת החטא שהייתה אופפת את סביבתו של האר"י. הדברים נתפרסמו מתוך כתב יד על ידי מרדכי פכטר¹⁰⁵.

וכה דיבר ר' שמואל אוזידה בהספדו על האר"י:

חזרתי ואמרתי 'רב לכם שבת בהר הזה' כוונתי לדבר לחברי שהיינו יושבים עמו בהסגר ללמוד תורה ממנו, וגם היה מדריך אותנו לעבודתו ית"ש, שהוא היה רב שלנו...

חזרתי ואמרתי 'בהר הזה פנו וסעו, ועתה בהר הזה פנו', כלומר בכח השכל והדמיון, כאילו הוא נגד עיניכם ממש, וסעו לכם מחטאתכם כמו שהייתם עושים בחייו...

והנה הפסוקים האלה מקוננים על החכם החסיד ע"ה, שהיה יושב במצרים, וזהו שאמרתי 'גפן ממצרים תסיע', כי הבאת אותו ממצרים לצפת. והנה זה הצדיק ע"ה נמשל לגפן, כי הגפן יוצאים ממנו מאכלים הרבה, והחסיד הזה ע"ה היה נובע ממנו נחלי חכמה, משנה ותלמוד, ספרא וספרי, סודות התורה, חכמות נפלאות, והיינו חושבים כי זה החכם יהיה חי וקיים עד ביאת משיחנו, ויארץ ימים על היותו כל כך חסיד גדול אשר לא נמצא כמוהו... כי הכל היה פנוי לפניו, כי לכל חכם ורב גדול שיהיה לפעמים כשמקשים לו איזה קושיא, או שואלים ממנו איזו שאלה, לא ידע להשיב, וזה החכם ע"ה הכל היה פנוי לפניו, כי בכל חכמה וחכמה ששאלו ממנו יש לו להשיב תשובות נכונות וישרות. 'ותשרש שרשיה' שהם סודות

⁹⁸ ראה להלן הערה 100.

⁹⁹ הגיע לצפת בשנת שס"ז, ורשם מסורות שונות. דבריו נדפסו מחדש בספר 'האר"י וגוריו' – באספקלרית כל אגרות הרב שלמה שלומל ז"ל, 'ירושלים תשנ"ח (אהב"ש). הקטע המדובר מופיע שם באיגרת השלישית, עמ' מט. איגרת זו נכתבה על ידו בשנת שס"ח, ראה שם עמ' עב, הערה 68.

¹⁰⁰ 'החיד"א', בספרו 'פתח עינים', חגיגה, דף ג ע"א, ד"ה מאי דכתיב, העתיק מליקוטי ר' אברהם פליף בכתב יד את הקטע הבא (אודות דרשת חז"ל 'זהבור ריק אין בו מים אבל נחשים ועקרבם יש בו'): 'שמעתי מפי מהר"ר יוסף אשכנזי ששמע מהמקובל האלהי הרב רבי יצחק לוריא זצ"ל, דדייק הכי, דקרא קשיא דמדאמר והבור ריק משמע דהוי ריקן לגמרי, והדר כתיב אין בו מים דמשמע הא מילי אחריני אית ביה, אלא ודאי נחשים ועקרבם יש בו, דבהא משכחת לה, דלפעמים ריק לגמרי שהנחשים ועקרבם בחורי וסדקי הבור, ולפעמים הבור מלא כשיוצאים מהחורים. לקוטי מהר"א פליף כ"י'.

¹⁰¹ רי"ט צהלון, מגן אבות – ביאור על אבות דר' נתן, ב"ב תש"ע, פרק ה, עמ' שו: 'ובזה שמעתי פשט נאה ממורי החכם השלם מהר"ר יצחק לוריא אשכנזי זלה"ה, בפסוק שאמר דוד המלך ע"ה, 'יברך יראי ה' הקטנים עם הגדולים, הכוונה שביראי ה' יש שני סוגים שאמרנו, א, יראה של הקטנים שהוא מחמת עונש, והגדולים שהוא מחמת רוממות, ע"כ שמעתי ממנו'. וראה עוד שם, פרק ג, עמ' רכ: '...דבר זה שפירשתי באומרו פוקדתי יתר שנותי שמעתי ממורי החכם השלם כמהר"ר יצחק אשכנזי זצ"ל'.

¹⁰² ר"א די ווידאש, ראשית חכמה, אמשטרדם תס"ח, שער האהבה, פרק י, דף קא ע"ב: 'ושמעתי מהר"ר יצחק די לוריא אשכנזי ע"ה, שפירש פסוק תחת אשר לא עבדת וגו' מרוב כל, פירוש יותר אם היה לך רוב כל, והכוונה שיהיה שמח בשמחת הקב"ה ובמצותיו ותורתו יותר מכל ממון שבעולם...'; שם, שער התשובה, פרק ה, דף קמ ע"א: 'ושמעתי משם מהר"ר יצחק לוריא אשכנזי ע"ה כי מלת תשובה רומזת ענין המדרגות הצריכות לה, והוא נוטריקון ת'ענית ש'ק ו'אפר ב'כיה ה'ספד...'; שם, שער הענוה, פרק ב, דף רנח ע"א: 'ושמעתי מפי מהר"ר יצחק אשכנזי ע"ה שטורף נפשו פירוש שעושה אותה טרפה'.

¹⁰³ ר"ש עדני, מלאכת שלמה, כתובות, פרק א, משנה ו: 'לא מפיה אנו חיים, שמעתי בשם הרב המקובל כמהר"ר יצחק אשכנזי לוריא ז"ל, דהאי דנקט האי לישנא, ולא קאמר אינה נאמנת, לרמוז ע"פ דרכו, שאע"פ שהעולם מתקיים על הדין ועל האמת וכו' זו ודאי שיקרה ולא מפיה אנו חיים'.

¹⁰⁴ לעיל הערה 14.

¹⁰⁵ מ' פכטר, מצפונות צפת, ירושלים תשע"ד, עמ' 61, 67-68.

התורה... כי כל המדינה היו הולכים ללמוד ממנו, וא"ת שאותם שהיו הולכים ללמוד ממנו לא היו כי אם מקטני העיר, לז"א 'כסו הרים צילה' הרים הם חכמים גדולים... והכוונה כי גדולי העיר היו יושבים תחת צילו, כי חכמתו היתה כל כך נפלאה מסודות התורה, ולזה גדולי העיר היו הולכים ללמוד ממנו... ואם כן 'למה פרצת גדריה' ר"ל הגדרים והסייגים אשר היה גודר את הרבים מלחטוא לך, פרצת אותם ולא חפצת בהם... כי רבים השיב מעון...

תם ונשלם שבח לאל בורא עולם, הדרש שדרשתי אני שמואל אוזידה על מורי ורבי כמהר"ר יצחק לוריא. גם זה מצטרף לעדותו של ר' חיים ויטאל:

הרב הגדול האלהי החסיד מורי ורבי כמהר"ר יצחק לוריא זלה"ה אשכנזי, מלא תורה כרמון, במקרא, במשנה, בתלמוד, בפלפול, במדרשים והגדות, במעשה בראשית ומעשה מרכבה...¹⁰⁶

פרק י – שאלתו של האר"י שבשו"ת אבקת רובל

בשנת תקנ"א, נדפס בשלונקי 'ספר אבקת רובל' – שאלות ותשובות למרן ר' יוסף קארו.

בפתיחת סימן קלו, מופיעה כותרת: 'שאלה למהר"ר יצחק אשכנזי המקובל האלהי זצוק"ל'. השאלה פותחת בפניה: 'ילמדנו רבינו...'. הנושא הוא שותפות בעיסקה כשמת אחד השותפים, והשואל מברר מה הדין כשנפסדה הסחורה, ומה הדין כשלא נפסדה הסחורה, והוא מעלה, בקצרה, צדדים אחדים לכל האפשרויות.

תשובתו של מרן כתובה בלשונות של כבוד, אך עם זאת הוא הולך ודוחה את דברי השואל אחד לאחד:

מתוך שדברך ערבים עלי אמרתי לישא וליתן בדברך. כתב כ"ר... ונראה שכיוונת למה שכתב הרמב"ם ז"ל... ועלה בדעת כ"ת לומר... ואין הדבר כן...

כתב כ"ת עוד... עכ"ל, תמהתי על טוהר שכלך... וכן הצד השני שכתב כ"ת או ישומו באומד כו' והריוח או ההפסד יחלוק, אין לו מקום... שמאחר שהקדמת... איך אפשר לומר...

כתב עוד כ"ת אי תפשוט לך... א"כ נימא... עכ"ל, אין דברים אלו תלויים זה בזה... ועלה בדעת כ"ת... דאם איתא שהדין כמו שהקדמת... אין מקום לומר... את זה ראיתי לישא וליתן בדברי כ"ת. ולענין הדין הדבר פשוט כמ"ש¹⁰⁷...

במהלך הדורות היו הסתכלויות שונות על דיון זה.

כאמור הספר נדפס לראשונה בשנת תקנ"א. החיד"א, ראה את הספר בכתב יד תקופה מסוימת טרם נדפס, ובזמן מאוחר יותר, עדיין בטרם נדפס הספר, הוא תיאר את התרשמותו מן הזכרון, והדפיס את הדברים בשנת תקמ"ו בספרו 'שם הגדולים חלק שני'¹⁰⁸. התרשמותו הייתה חיובית, אך תיאורו שכאמור נעשה מן הזכרון אינו מדויק:

גם בתוך שו"ת מרן כ"י ראיתי שכתוב שם שאלה ששאל החכם השלם המקובל כמהר"ר יצחק אשכנזי, ולפי הרשום בדעתו היתה השאלה בנידון אחד מדיני ממונות, והיה מצדד צדדים בשאלה מבלי הזכיר שום ספר, ומרן יסד תשובתו על השאלה, וכתב, נראה שהחכם השלם השואל אמר צד זה משום סברת פוסק זה, וכתב דבר זה לצאת ידי חובת פוסק זה, וכיוצא כל התשובה כמעט לבאר דברי השאלה שעל אדני פז סברת הפוסקים היא, והסכים למה שנראה שנטה דעת הרב השואל¹⁰⁹.

¹⁰⁶ ר"ח ויטאל, שער כתבי מורי זלה"ה, ירושלים תשע"ו (אהב"ש), הקדמה, עמ' טז. נדפס גם כן בהקדמת ר"ח ויטאל ל'שער ההקדמות' כפי סדר ר"ש ויטאל; וכן נדפס גם כן בהקדמה לספר 'עץ חיים' הנפוץ (ששמו הנכון הוא 'דרך עץ חיים').

¹⁰⁷ בכת"י ניו יורק (להלן הערה 116) דף 215א: 'כמו שכתבתי'; בכת"י גינצבורג (להלן הערה 117) דף 41א: 'כמ"ש'.

¹⁰⁸ ספר 'שם הגדולים' שלפנינו כיום, הוא צירוף מאוחר של ארבעת חלקי הספר, שנדפסו על ידי החיד"א בשנים: תקל"ד, תקמ"ו, תקנ"ו, תקנ"ח.

¹⁰⁹ החיד"א, שם הגדולים חלק שני, ליוורנו תקמ"ו, אות י, סעיף קטן, דף מו ע"א. בספר שם הגדולים כיום (ראה לעיל הערה 108) מופיעים הדברים בערך האר"י.

אמנם נכון שהתשובה מיוסדת על הצדדים שבשאלה, אבל כאמור כל זה נעשה בשביל לדחותם, ולא כתיאור הנזכר.

חכמים אחרים חשו לא בנוח מכך שכל דברי האר"י נדחו, והם פנו לר' יוסף שאול נתנזון על מנת שיניח את דעתם, וזה מצידו השיב שלדעתו אדרבה דברי האר"י מובנים יותר:

והנה מה שכתב מעכת"ה, והביא דברי האבקה וכול סימן קלו שהשיב להקדוש האר"י זצ"ל, והנה מעלתו תמה דלא העלה ארוכה לדברי האר"י שם. אמנם אני לעצמי אמרתי לישב דברי האר"י ז"ל, וכבר בקשו ממני גדולי ורבני חכמי הזמן לבאר דברי האר"י ז"ל שלא יהיו תמוהין כל כך, והבטחתי להם, ועתה באתי לקיים דברי. והנה תורף שאלת האר"י ז"ל... והשיב הב"י דנראה שכיוונת למה שכתב הרמב"ם... ואני אומר דבר חדש דבאמת זה תימה רבה כיון דהוי חצי מלוה... אך נראה דהנה צריך ביאור... ובזה נלע"ד דבר נחמד... ואם כן דברי האר"י ז"ל נכונים. ובזה נראה לבאר גם שאר הטענות של האר"י ז"ל, במה שהבי"ה האריך לתמוה עליו... ובזה מיושבים כל דברי האר"י ז"ל להמעייין שם. ואם אולי לא כיון האר"י ז"ל¹¹⁰ אבל מכל מקום הדברים נכונים בסברא¹¹¹.

גם ר' יוסף חיים מבגדאד (ה'בן איש חי') נשאל על כך, שמתשובתו של מרן נראה שנעלם ח"ו מן רבינו האר"י ז"ל כמה דברים שהם פשוטים... שהוצרך מרן ז"ל לפרשם לו... ר' יוסף חיים השיב שהוא משער שהשאלה כלל לא נכתבה על ידי האר"י, כי אם על ידי תלמיד שתלה את הדברים באר"י, על מנת לקבל תשובה מפורטת ממרן¹¹². לנגדו התייב ר' רפאל אהרון בן שמעון, שהסתכלותו על העניין הייתה ש'מרן השיבו בכבוד ואהבה וחביבה, וכתב לדחות באריכות ובחריפות את השערות של ר' יוסף חיים¹¹³. ר' יוסף חיים חזר והשיב אף הוא על טענותיו של ר' רפאל, ועיקר דבריו שאין זו אלא 'השערת השכל, ואין אדם יכול לדחותה בכח, כי אם רק מהשערת שכלו, ועל זה אמרו השומע ישמע והחודל יחלד'¹¹⁴.

* * *

בדברים הבאים אדרש לכתבי היד של ספר אבקת רוכל, האם ניתן ללמוד מהם דבר מה בנוגע לכותרת המדוברת.

מונחים לפנינו כיום שני כתבי יד של הספר, הכוללים את חטיבת התשובות המכילה את סימן קלו מתוך הנדפס¹¹⁵: כתב יד ניו יורק¹¹⁶ וכתב יד גינצבורג¹¹⁷. שניהם מתוארכים למאה השש-השבע עשרה, כך

¹¹⁰ חסר כאן: 'לזה'.

¹¹¹ ר"ש נתנזון, שואל ומשיב, חלק שני, סימן קנז.

¹¹² ר' יוסף חיים, שו"ת רב פעלים, חלק שלישי, סוד ישרים, סימן ט.

¹¹³ ר' רפאל אהרון בן שמעון, טוב מצרים, מערכת י, אות כט. ארשום כאן שתי הערות על דבריו. **הערה ראשונה.** משום מה מופיע בדבריו חשבון מוטעה החוזר על עצמו פעמיים. בתחילת דבריו כתב: 'ובבחרותו כבר יצא לו שם, כי בשנת השי"ח נמצא חתום עם רבני מצרים בהסכמה אחת, ולפי חשבון השנים נולד האריז"ל בשנת רצ"ד, כי נתבקש בישיבה של מעלה יום ה' לחדש אב שנת השל"ב, וימי חייו היו רק ל"ח שנה, ואם כן בזמן חתימתו עם רבני מצרים היה בן י"ד שנים'. החשבון לא ברור, כי לפי דבריו שנולד בשנת רצ"ד, א"כ בשנת שי"ח שחתם עם רבני מצרים הוא היה בן עשרים וארבע ולא בן ארבע עשרה. וכן חוזר ונשנה בהמשך דבריו שם (אות א): 'כי הלא ידענו ממספר שנותיו של רבינו האר"י ז"ל שנתבקש יום ה' אב שנת השל"ב בן ל"ח שנים בעוה"ר, וא"כ נולד בשנת הרצ"ד. ומצאנו להאר"י בשנת שי"ח עדיין במצרים. וא"כ בעלותו לצפת, גם אם נאמר שבאותה שנה עלה לצפת, או אח"כ בשנת השי"ט, עכ"פ עדיין רבינו האר"י ז"ל לא הגיע לשנות העשרים'. אך שוב, לדבריו שנולד בשנת רצ"ד, א"כ בשנות שי"ח-שי"ט הוא כבר היה בן עשרים וארבע-עשרים וחמש. **הערה שנייה.** ר' יוסף חיים העיר היאך זה ישאל האר"י ממרן דברים פשוטים? על זאת השיב ר' רפאל – לקראת סוף דבריו – שכיום דינים אלו פשוטים, מאחר והם כבר מופיעים לפנינו בב"י ובשו"ע חו"מ סימן קח סעיף ד, וסימן קעו סעיף יט, 'אכן אל נא נשכח כי שאלת רבינו האריז"ל היתה למי שחיבר וסדר הדברים בב"י ולהמחבר שו"ע, וקודם שיושמו לפנינו על שולחן הזהב שערך לו מרן אין הדברים פשוטים'. אולם זה אינו, שכן ב"י חו"מ נדפס לראשונה בשנת שי"ט, ושו"ע חו"מ נדפס לראשונה בשנת שכ"ו. ההתכתבות בין האר"י ומרן לא אירעה קודם שנת ש"ל – בה הגיע האר"י לצפת (ראה לעיל פרק א), שכפי הנראה מלשונות מרן בתשובתו הוא הכיר את האר"י. וא"כ בזמן ההתכתבות, הרי זה כאחת עשרה שנים שהב"י חו"מ כבר היה נפוץ, וכארבע שנים שהשו"ע חו"מ כבר היה נפוץ.

¹¹⁴ ר' יוסף חיים, שו"ת רב פעלים, חלק רביעי, סוד ישרים, סימן ב.

¹¹⁵ להוציא את כתב יד ניו יורק ספריית בית המדרש ללימודי יהדות Ms. 7150, F 43424, המכיל רק את סימנים ב-ה, טז, צא-ק, מתוך הנדפס. כך שהוא אינו רלוונטי לענייננו.

¹¹⁶ פירוט: כת"י ניו יורק בהמ"ל 7213 (אדלר 71). MSS-D 10993.

שמבחינת הזמן אין עדיפות לאחד מהם על פני חברו. והנה בעוד בכתב יד ניו יורק¹¹⁸ לפני השאלה המדוברת אכן מופיעה הכותרת: 'שאלה למוהר"ר יצחק אשכנזי המקובל האלהי זצלה"ה', הרי שבכתב יד גינצבורג¹¹⁹ לא מופיעה שם כל כותרת.

בנוגע לכתב יד ניו יורק, ידוע לנו ש'בדרך כלל הספר זהה עם שו"ת אבקת רוכל הנדפס, לבד משינויים קטנים. יתכן שההוצאה נדפסה מכתב יד זה'¹²⁰. כך שאין בו הרבה חידושים מעבר למוכר לנו מהנדפס.

בנוגע לכתב יד גינצבורג, ידוע לנו ש'מרבית מתשובות אלו נכללו במהדורת תשובותיו אבקת רוכל, לייפציג, תרי"ט'¹²¹ (זהו הדפוס השני שהועתק מהדפוס הראשון – שלוניקי תקנ"א). מאחר וכתב יד זה אינו נחשב זהה לנדפס, נפניתי לבדוק. התברר שהוא מכיל את הסימנים הבאים מתוך הספר הנדפס: הוא מתחיל מאמצע סימן רו ('ראשונה על דבר ההסכמה...') עד סוף הסימן; לאחר מכן הוא מכיל ברצף את הסימנים קז-קמא.

מבדיקה והשוואה של שני הקבצים הללו – כתב יד ניו יורק וכתב יד גינצבורג – התבררו הנתונים הבאים: בעיקרון שניהם תולדה של עריכה אחת ראשונית קדומה (כך ניכר מכותרות ראשיות, מילות קישור והודעות שונות שרשם העורך הראשון, המופיעות בשני הקבצים) ולאחר מכן הם מתפצלים לשינויי עריכה קלים זה מזה (כך ניכר מכותרות אחדות והוספות חיצוניות קלות שיש בזה ואין בזה, וההפך). העורך הראשון הוא ככל הנראה ר' יהודה קארו בנו של מרן, שירש את כתביו של אביו, העתיקם, ערכם והכינם לדפוס, כפי שהוא מתאר בהרחבה בהקדמת ספר שו"ת בית יוסף אבן העזר, שהדפיס בשלונקי שנ"ח. ואכן בשו"ת אבקת רוכל הנדפס סוף סימן ק, ומקורו בכתב יד ניו יורק דף 165א, מופיע: 'אמר יהודה, נראה לי שאין תשובה זו מנגדת לתשובה רביעית הקודמת לזה...'. (אמנם בכתב יד גינצבורג תשובה זו נעדרת, מכל מקום התוודענו לכך שבעיקרון העורך הראשון של התשובות הללו הוא ר' יהודה קארו).

כאמור, שני כתבי היד הללו מתוארכים למפנה המאות השש עשרה והשבע עשרה. המאה השש עשרה מסתיימת בשנת ש"ס – עשרים וחמש שנה לאחר פטירת מרן. ניתן להבין אפוא, שתקופה מסוימת לאחר פטירתו, כשניים או שלושה עשורים, נפוצו בין תלמידיו ומקורביו העתקות של קבצים שונים מתשובותיו בעריכתו הראשונה של בנו ר' יהודה; אותם מקורבים הוסיפו בעצמם הוספות מועטות על הקבצים שבידיהם, זה בכה וזה בכה¹²². באשר לכותרת שלנו 'שאלה למוהר"ר יצחק אשכנזי המקובל האלהי זצלה"ה', המופיעה רק בכתב יד ניו יורק, מסתבר אפוא שבידו של העורך השני של כתב יד זה הייתה ידיעה מתוככי בית מדרשו של מרן שהשאלה המדוברת הינה מאת האר"י, והוא הוסיף את הכותרת שלעיל, ואילו מהעורך השני של כתב יד גינצבורג נעדרה ידיעה זו, או שהוא לא ראה צורך להוסיפה.

* * *

כזכור, הגם שמרן הולך ודוחה את כל דברי האר"י, בכל זאת ניכר מלשונותיו שהוא מכבדו כראוי: 'מתוך שדברין ערבים עלי אמרתי לישא וליתן בדברין', 'תמהתי על טוהר שכלך', ובאופן קבוע הוא מכנהו 'כ"ת', 'כת"ר'. צריך לזכור שהאר"י ישב בצפת בשנים ש"ל-של"א, בהיותו כבן שלושים ושתיים שנה, או כבן שלושים ושמונה שנה, בלבד¹²³, ואילו מרן כבר היה אז בערוב ימיו כבן שמונים ושלוש שנה¹²⁴, אחר שנים רבות של

¹¹⁷ פירוט: כת"י גינצבורג 401.28033.F.

¹¹⁸ דף 214א.

¹¹⁹ דף 40ב.

¹²⁰ כרשום בדף הקטלוג של הסה"ל.

¹²¹ כרשום בדף הקטלוג של הסה"ל.

¹²² אין לטעות מכך שבאבק"ר הנדפס, סוף סימן קטו, נאמר: 'ואחריו כתב החכם השלם כהר"ר זכריהו זעכשיל חמיו של הרב הגדול כמוהר"ר יוסף קארו נר"ו...', וכאמור לעיל הנדפס מקורו בכת"י ניו יורק, א"כ שמא יסיק מאן דהו מכאן כי עריכה זו של כת"י ניו יורק נעשתה עוד בחיי מרן עצמו, שהרי הוא מוזכר כאן בברכת החיים 'נר"ו'. אולם אין זה נכון. במקור, בכת"י ניו יורק דף 184ב, המילים הבאות מופיעות בכלל בגיליון (אמנם חשוב להדגיש: בכתובת הסופר עצמו) ובברכת המתים: 'חמיו של הרב הגדול כמוהר"ר יוסף קארו זלה"ה'. מתברר שהמדפיס בשלונקי, מלבד זה שהכניס את הגיליון אל נוסח הפנים, לא הבין כיצד יתכן שהמחבר ר' יוסף קארו מוזכר בספרו בברכת המתים 'זלה"ה', ועל כן החליט מדעתו לשנות זאת לברכת החיים 'נר"ו'. במקביל, בכתב יד גינצבורג דף 16ב, המשפט הנ"ל ('חמיו של...') אינו מופיע כלל, וזו דוגמה לשינויי העריכה השנייה שבין שני הקבצים הללו.

¹²³ ראה לעיל פרק א.

עשייה רוחנית, הרבצת תורה והפצת חיבורים מקיפים. וזה לא מובן מאליו שגדול הדור בזקנותו יפנה באופן מכובד כזה לתלמיד חכם הצעיר ממנו בכמה עשורים, ועוד במקום שהוא הולך ודוחה את כל דבריו. לפי האמור לעיל, פרק ט, האר"י כיהן כראש ישיבה בצפת, והרביץ בה תורה בעיון ובבקיאות, ומכאן כנראה התפרסם שמו, עד שמרן הכירו. ישנה גם עדות מסוימת על קשרי חיתון שהיו בין מרן והאר"י, נושא הראוי לדיון במקום אחר אם ירצה ה'. כך או כך, הגם שלרוחב דעתו של מרן דברי האר"י נדחו, מכל מקום כבר הסביר ר' יוסף שאול נתנזון גם את רוחב דעתו של האר"י. ואלו ואלו דברי אלהים חיים.

* * *

רעיון נוסף העלה ידידי ר' משה הלל, שמאחר וכידוע האר"י היה נהנה מיגיע כפיו, יתכן ששאלה זו הייתה נוגעת לו למעשה לאחד מעסקיו, ומשום חשש נגיעה בדבר לא רצה להכריע כלל, ושלח את השאלה להכרעת מרן¹²⁵. אולם יש להעיר, שסברה זו מתאימה לדעתו של בניהו, שעל פי אסמכתאות שונות הסיק שגם בצפת עסק האר"י במסחר למחייתו¹²⁶; אולם תמר דחה את האסמכתאות הללו, ולדעתו האר"י לא עסק במסחר בימי שבתו בצפת¹²⁷. אכן משמעות לשון השאלה מורה על כך שזהו מעשה שאירע בפועל¹²⁸, ולא רק שאלה בדרך הלימוד¹²⁹.

פרק יא – סיכום

התוודענו לכך שהאר"י נולד בירושלים בשנת רצ"ד, או בשנת ש', וכנראה בילדותו הוא קיבל תורה מפיו של ר' קלונימוס – מרבני ירושלים האשכנזים באותה העת (לעיל פרק א).

לאחר מכן הוא ירד מצרימה, ושם למד בישיבתו של הרדב"ז בחברתו של ר' בצלאל אשכנזי, ובשנת שי"ח היו שניהם מתלמידי הרדב"ז הראויים להתמנות לדיינים. ואכן נמצא פסק במצרים עליו חתומים האר"י, ר' בצלאל אשכנזי וחכם נוסף (לעיל פרק ב).

עוד התוודענו להגהותיהם של ר' בצלאל אשכנזי והאר"י על ספר הרי"ף – הגהות שלימים נכללו בתוך ה'דרך תמים' (לעיל פרק ג); וכן להגהותיהם על פירוש הר"ש לזרעים (לעיל פרק ד); וכן להגהותיהם והערותיהם על ספר משנה תורה להרמב"ם, ונוכחנו בהערת גיליון אחת מאת האר"י ששרדה עד ימינו (לעיל פרק ה). כמו כן התוודענו לחידושיהם על מסכת זבחים (לעיל פרק ו). כן התוודענו להגהתו של האר"י על התוספות למכות (לעיל פרק ז); וכן להערה מאת חכם בשם ר' יצחק בתוך השיטה מקובצת בבא קמא, אשר יתכן שזהו האר"י (לעיל פרק ח).

עוד התוודענו לישיבתו של האר"י בצפת ללימוד מסכתות בעיון ובבקיאות, ועל גודל יגיעו בעיון ובפול. כמו כן נוכחנו בהספדו של ר' שמואל אוזידה על האר"י, בו הוא מעיד כי האר"י היה בקי במשנה, תלמוד, ספרא וספרי, ובכל מקום ששאלוהו היה יודע להשיב (לעיל פרק ט).

גם הרחבנו בבירור שאלתו של האר"י שבשו"ת אבקת רוכל (לעיל פרק י).

¹²⁴ לפי הידוע שנולד בשנת רמ"ח, ויתברר במקומו אי"ה.

¹²⁵ ראה: ר"ח ויטאל, שער כתבי מורי, ירושלים תשע"ו (אהב"ש), מבוא, עמ' 37, סוף הערה 23.

¹²⁶ מ' בניהו (לעיל הערה 9) עמ' רכה-דנג.

¹²⁷ ד' תמר, אשכולות תמר, ירושלים תשס"ב, עמ' 67-72. וראה גם: א' דוד (לעיל הערה 8), עמ' 240-243.

¹²⁸ כגון: 'זיהי בדרך מת שמעון והטילוהו אל הים...', ועוד.

¹²⁹ והגם שכאמור לעיל בתחילת הפרק, השאלה נגעה לאופן שהסחורה נפסדה ולאופן שלא נפסדה, סביר להניח שאגב הרצאת השאלה הוא ביקש לדון בכל האופנים השייכים במקרה זה, גם אם אחד מהם לא נגע לו למעשה כעת.